

MARX ONTOLÓGIAI ALAPELVEI. A REPRODUKCIÓ. I.

LUKÁCS GYÖRGY

I

A REPRODUKCIÓ ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁI

Már az előző fejezetben hangsúlyoztuk, hogy a munkának mint olyannak az elemzésével meglehetősen messzemenő absztrakciót hajtottunk végre. Hiszen a munka mint a társadalmi lét kibontakozott kategóriája csak folyamatszerű és önmagát folyamatszerűen reprodukáló társadalmi komplexuson belül juthat igazi és önmagának megfelelő létezéshez. Másrészt elkerülhetetlen volt ez az absztrakció, mivel a munkának alapvető és minden más meghatározást megalapozó jelentősége van a társadalmi lét sajátosságának szempontjából. Ezért minden társadalmi jelenségnek, közvetlenül vagy közvetve, esetleg igen távoli közvetítéssel, a munka az előfeltétele, minden ontológiai következményével együtt. Ennek a felemás helyzetnek az is a következménye, hogy munkaelemzésünk sok ponton, a módszertanilag szükségszerű absztrakció ellenére, szükségképpen túlmegy vagy legalábbis túlmutatott a mesterségesen-elvonatkoztató módon elszigetelt munkán. Csak ezeknek a vizsgálódásoknak az alapján kerültünk most abba a helyzetbe, hogy a munkát mint a társadalmi lét ontológiai alapját az őt megillető helyen, a társadalmi totalitás összefüggésében, azoknak a komplexusoknak a kölcsönös vonatkozásában vegyük szemügyre, amelyeknek hatásaiból és ellenhatásaiból létrejön és fenntartja magát.

Fejtegetéseink egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy a munka aktusai szükségképpen és szakadatlanul túlmutatnak önmagukon. Míg a szerves lét reprodukzív ön- és fajfenntartó tendenciái szűk, specifikus értelemben vett reprodukciói, vagyis annak az életfolyamatnak a reprodukciói, amely egy élőlény biológiai létét alkotja, és míg ebben a folyamatban rendszerint csak a külvilág radikális megváltozása idéz elő radikális változást, addig a társadalmi létben a reprodukció elvileg belső és külső változásra épül fel. Nem téveszthet meg bennünket az a tény, hogy a kezdeti stádium egyes szakaszai gyakran sok tízezer évet vettek igénybe. Bármilyen minimális mértékben, de akkor is szakadatlanul változtak a szerszámok, a munkafolyamatok stb., és e változás következményei bizonyos csomópontokon ugrásszerűen, minőségi változásokként mutat-

*Rövidítések: MEGA = K. Marx/Fr. Engels, Historisch-kritische Gesamtausgabe. Hrsg. von D. Rjazanov (1931 után: W. V. Adoratskij). Marx–Engels Verlag, Frankfurt–Berlin (1933 után: Moskau). 1927–1935. MEM = Marx/Engels/Művei [Kossuth Könyvkiadó] Budapest 1957 —. Hegel művei: Werke = G. W. Fr. Hegel, Werke, herausgegeben durch einen Verein von Freunden der Verewigten. Duncker und Humblot, Berlin, 1832–1845 (huszonegy kötetben, közülük egyesek több kiadásban is). — Hegel fő műveinek magyar nyelvű kiadásai az Akadémiai Kiadónál 1950 óta jelennek meg, Szemere Samu fordításában. Egy kötetet (Esztétikai előadások. Első rész) Zoltai Dénes fordított. E kötetek a lábjegyzetekben röviden magyar címük szerint és az évszám fel tüntetésével szerepelnek (pl.: A logika tudománya, 2. rész, 1957).

Szögletes zárójelnek jelzik a szerkesztőség kiegészítéseit a szerző hátrahagyott eredeti munkajegyzeteihez.

koztak meg. Ezeknek a gyakran egyenlőtlen, egészében azonban mégis felfelé mutató tendenciájú változásoknak az objektív-ontológiai alapja abban rejlik, hogy a teleológiai tudatosan tételezett munkában kezdettől fogva megvolt az a lehetőség (dünamisz), hogy többet termeljen, mint ami a munkafolyamatot végrehajtó lény egyszerű reprodukciójához szükséges. A munkából szükségképpen következik a szerszámok előállítása, a természeti erők hasznosítása (tűzcsinálás, az állatok megszelidítése stb.), és ez hozza létre bizonyos fejlődési fokokon azokat a csomópontokat, amelyek minőségileg megváltoztatják az egyes társadalmak szerkezetét és dinamikáját. A munkának az a képessége, hogy eredményei meghaladják a munkavégzők reprodukcióját, teremti meg a rab-szolgaság objektív alapját, amelyet megelőzően csak az elfogott ellenség megölésének vagy adoptálásának alternatívája létezett. Innen vezet az út különféle szakaszokon át a kapitalizmusig, ahol a munkaerőnek ez a használati értéke az egész rendszer alapjává válik. De — bármennyire viszolyognak is ideológiailag bizonyos elméletek a „többletmunka” kifejezéstől — a szabadság birodalma, az értelmes szabadidő lehetősége a szocializmusban mégis a munkának azon az alapvető sajátosságán nyugszik, hogy többet termel, mint amennyi a dolgozó reprodukciójához szükséges.

Az egyik legfontosabb ilyen változás a munkamegosztás fejlődése. Bizonyos mértékig ez már magával a munkával adva van, és szerves szükségszerűséggel nő ki belőle. Ma már tudjuk, hogy a munkamegosztás egyik formája, a kooperáció már nagyon kezdeti fokokon jelentkezett; gondoljunk a paleolit kori vadászat már említett esetére. A munkamegosztás pusztá létezése, bármilyen alacsony színvonalú is, kinöveszti a munkából a társadalmi lét további döntő meghatározását, a valamely munkára egyesült emberek közti precíz kommunikációt: a nyelvet. Erről későbbi összefüggésekben beszélünk majd, most csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nyelv mind erőteljesebben megnyilatkozó sokrétűséggel rögzíti a megismerést és fejezi ki a létező objektumok lényegét, olyan eszköz tehát, amely e tárgyakkal kapcsolatos sokrétű és változó emberi magatartásmódok közlésére szolgál, ellentétben azokkal a gyakran pontosan kifejezett jelzésekkel, amelyeket az állatok adnak egymásnak, és amelyek bizonyos életfontosságú konstellációkban mindig visszatérő rögzített viszonylatokat továbbbítanak. Például veszélyt jeleznek (ragadozó madarak), és ebből, mondjuk, az elrejtőzés rögzített magatartásmódjai következnek, míg a nyelv segítségével már a legkezdetlegesebb fokon is el lehet mondani, hogy egy mammut jön, ne féljete stb. Vizsgálódásainknak ezen a kezdeti fokán a nyelv (kezdetben a gesztikuláció mellett, később ezt messze túlhaladva), mint azoknak a teleológiai tételezéseknek a legfontosabb szerve érdekel bennünket, amelyekre a munkáról szólva szükségképpen mindig utalnunk kellett, de amelyeket ott nem tárgyalhattunk megfelelően. Azokra a teleológiai tételezésekre gondolunk, amelyek nem valamely természeti tárgy átváltoztatását, hasznosítását stb. tűzik ki célul, hanem arra törekcszenek, hogy más embereket bírjanak rá a közlés szubjektuma által óhajtott teleológiai tételezés végrehajtására.

Minden további magyarázat nélkül világos, hogy a munkamegosztás egyetlen fajtája sem nélkülözhet ilyen közlési közeget. Akár általában vett kooperációról, akár valamely szerszám stb. előállításához vagy alkalmazásához szükséges együttműködésről van szó, mindig feltétlenül szükség van ilyen jellegű közlésekre, és pedig annál inkább, minél fejlettebbé válik a munka és a kooperáció. A nyelvnek ezért a munka, a munkamegosztás és a kooperáció fejlődésével egyidejűleg szakadatlanul tovább kell fejlődnie, mind gazdagabbá, hajléko-

nyabbá, differenciáltabbá stb. kell válnia, hogy közölhetővé tehesse az újonnan létrejött tárgyakat és viszonylatokat. Az ember növekvő uralma a természet fölött tehát közvetlenül abban is megnyilvánul, hogy milyen sok tárgyat és viszonylatot tud megnevezni. Az emberek, dolgok és viszonylatok nevének mágikus tisztelete ebben az összefüggésben gyökeredzik. Ebben azonban objektíve olyasmi fejeződik ki, ami számunkra még fontosabb: nevezetesen az az ontológiai tény, hogy a tettek, a viszonylatok stb. — bármilyen egyszerűnek látszhatnak is első pillantásra — mindig komplexusok korrelációi, ahol is az elemek csak mint a komplexus alkotórészei juthatnak valódi hatékonysághoz. Nem szorul magyarázatra, hogy az ember, már mint biológiai lény is, komplexus. Éppígy közvetlenül nyilvánvaló, hogy a nyelvnek is szükségképpen komplexusszerű jellege van. Minden szó csak annak a nyelvnek az összefüggésében rendelkezik közölhető értelemmel, amelyhez tartozik; mindazok számára, akik nem ismerik a szóban forgó nyelvet, értelmetlen hangsor csupán; nem véletlen, hogy némely primitív nép „némának”, közlésre képtelennek nevezte az idegeneket. Ahhoz sem férhet kétség, hogy a munkamegosztás is komplexus; az egyes aktusok, teljesítések stb. is csak abban a folyamatban számíthatnak értelmesnek, amelyben részt vesznek; helyes vagy hibás voltukról főként az a funkció dönt, amelyet éppen ebben a komplexusban kell betölteniük. És az is nyilvánvaló, hogy a különböző — állandó vagy alkalmi — csoportok, amelyek a munkamegosztás szülöttei, szintén nem létezhetnek és működhetnek egymástól függetlenül, tehát anélkül, hogy kölcsönös vonatkozásokba ne kerüljenek egymással. Így hát a társadalmi lét, már legkezdetlegesebb fokán is, komplexusokból álló komplexus, ahol is szakadatlan kölcsönhatás áll fenn mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is — persze csak viszonylagos — önállósággal reprodukálódhatnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát [übergreifendes Moment].

Eredetileg a munkamegosztás az embercsoportok tagjainak biológiai differenciálódásán alapult. A természeti korlátok visszaszorulása mint a társadalmi lét mind határozottabb és tisztább társadalmivá válásának következménye mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy ez az eredetileg biológiai differenciálódási elv mind több társadalmi mozzanatot vesz fel magába, és ezek vezető szerepre jutnak benne, s így a biológiai mozzanatok másodrendűvé fokozódnak le. Ez megmutatkozik például abban is, hogy milyen szerepet játszanak a nemek a társadalmi munkamegosztásban. Engels bizonyítja, hogy a nő helyzete a társadalmi életben (anyajog stb.) attól függ, hogy a gazdagság fokozódása nagyobb súlyt ad a férfi gazdasági funkcióinak, mint a nőéinek; primitívebb fokokon fordítva állt ez a dolog.¹ Bebizonyosodik tehát, amit az összes új etnográfiai kutatás is igazol, hogy a reprodukció mindenkori fokán létrejött társadalmi struktúra végső soron még az olyan elementárisan biológiai viszony formáit is meghatározza, mint amilyen a szexuális kapcsolat. Minden területen ez a helyzet. Vegyük például az öregek és a fiatalok kapcsolatát; közvetlenül úgy látszik, mintha ez biológiai jellegű volna. Valójában az öregség egy hosszú élet felhalmozott tapasztalatainak köszönheti tekintélyét, és mivel ezek a tár-

¹ Engels: Der Ursprung der Familie etc. [Hrsg. Ladislaus Rudas. Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der UdSSR, Moskau—Leningrad, 1934] p. 40. — [A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM, 21. k., 54. o.]

sadalmi életen, főként a legtágabb értelemben vett munkán alapulnak, és mivel a természet itt csupán tereppel szolgál a munka számára (erdő a vadászat számára), a hosszú élet nem több, mint a társadalmilag fontos élettapasztalatok felhalmozódásának biológiai alapja. (Az öregségnek ez a monopolhelyezete olyan mértékben megy mindinkább veszendőbe, ahogy a társadalmilag döntő tapasztalatok többé már nem pusztán empirikusan gyűlnek össze és maradnak meg az emlékezetben, hanem általánosításokból levezetés útján jönnek létre.)

A munkamegosztásnak azonban olyan, még messzebbre vezető következményei is vannak, amelyek tisztán társadalmivá vált akciókat és viszonylatokat alakítanak ki. Gondoljunk itt főként azoknak a teleológiai aktusoknak a hatásaira, amelyek azt a célt szolgálják, hogy más emberekben felébresszék az akaratot bizonyos teleológiai tételezésekre. Hogy már primitív fokon is sikerrel funkcionálhassanak, ahhoz éppúgy szükség van azoknak az embereknek az ismeretére, akikben ezt az akarást életre akarják hívni, mint ahogy a szűkebb értelemben vett munkatétélezések is megkövetelik a tekintetbe jövő természeti tárgyak, erők stb. ismeretét. Ez az ismeret természetszerűleg túlhalad a pusztán biológiai elemen, és társadalmi jellegű. Az olyan értékek, amelyek eközben létrejönnek, mint például az emberismeret, a rábeszélőképeség, az ügyesség, a ravaszság stb., a maguk részéről kitágítják a — mind tisztábban társadalmi — értékek és értékelések körét. Ha már annyira fejlett az illető csoport, hogy bizonyos fajta fegyelmet is ismer, akkor ez a társadalmiság többé-kevésbé intézményes, tehát még pregnansabban társadalmi jelleget ölt.

Itt természetesen még jelzésszerűen sem vázolhatjuk azt az utat, amelyet a munkamegosztás tett meg keletkezésétől jelenlegi igen differenciált formájáig. Csak azt kell röviden megmutatnunk, hogy a fejlettebb fokokon mind nyilvánvalóbban előtérbe kerülő technikai munkamegosztás a társadalmi munkamegosztásból nő ki, és — az összes itt tapasztalható kölcsönhatás figyelembevételével is — főként következmény, nem pedig ok. (Egy társadalmilag már rögzített munkamegosztás keretein belül a technikai átrendezés természetesen új konkrét átcsoportosítás kiindulópontjává válhat a munkamegosztáson belül.) A munkamegosztás azzal kezdődik, hogy az egyes foglalatosságokk ézművességekké önállósulnak. Ez természetesen nagy előrehaladást jelent gazdaságilag és technikailag is, de ne feledjük el, a szakmák differenciálódásának az a társadalmi előfeltétele, hogy az élethez közvetlenül szükséges termékek előteremtéséről minden területen mindenki gondoskodhat (mindenki újratermelheti ezeket), anélkül, hogy ténylegesen ő maga termelné meg ezeket a termékeket. Ez a munkamegosztás viszonylag korán jelenik meg; gondoljunk a kézművesekre az őskommunistikus keleti falvakban. De ennek a társadalmi differenciálódásnak a magasabb formái is csupán egyes munkaterületeket érintenek, mint önmagukban zárt komplexusokat, és az egyes munkafolyamatokon belül nem idéznek még elő munkamegosztást; így van ez még a céhekben is. A munkafolyamatot mint olyat csak a manufaktúrában tagolják szét részmunkákra, de itt is csak oly módon, hogy a munkafolyamat meghatározott részmozzanatával való élethossziglani foglalatosság abnormális virtuozitást fejleszt ki. Csak a gépekkel kezdődik meg a technológia által meghatározott tulajdonképpeni munkamegosztás.

Az a folyamat, ahogyan a biológiai elem átváltozik társadalmivá, és a társadalmi elem uralkodó módon ráépül a biológiaiakra, tetszés szerinti távolságra követhető. De itt, ahol csak az elvi ontológiai kérdések a fontosak, nyugodtan megszakíthatjuk a kitérőknek ezt a sorát. A munkamegosztás ugyanis fejlődé-

sének spontán dinamikájából mind pregnánsabb társadalmi kategóriákat növeszt ki. Az árucserére és az ebben működésbe lépő gazdasági értékviszonyra gondolunk. Arra a pontra érkeztünk el, ahol Marx megkezdi a társadalmi reprodukció elemzését. Joggal teszi ezt, mivel mindenekelőtt a kapitalizmusnak, egy már túlnyomórészt társadalmivá vált formációnak a gazdaságát kutatja, és itt az áruviszony ontológiailag éppolyan kedvező kiindulópont a fejtegetések számára, mint a mi kutatásainkban a munka az általában vett társadalmi lét számára. Az áruviszony viszonylag már fejlett munkamegosztást tételez fel; a csere ténye, még ha kezdetben, mint ezt Marx kimutatja, kis közösségek (és nem ezeknek egyes tagjai) közti — többé-kevésbé véletlenszerű — cseréről van is szó, már azt jelenti, hogy egyrészt bizonyos — előállítói közvetlen szükségletét meghaladó — használati értékeket termeltek, másrészt hogy ezeknek a termelőknek olyan termékekre van szükségük, amelyeket ők maguk saját munkájukkal nem tudnak előállítani. Mindkét tény arra utal, hogy a munkamegosztás a közösségen belül bizonyos szintet ért el; ugyanis azt mutatják, hogy bizonyos emberek már specializálódtak bizonyos munkákra, ami szükségképpen feltételezi, hogy mások végzik el azt a munkát, ami nélkülözhetetlen életük fenntartásához és reprodukálásához. Ez a differenciálódás természetszerűleg fokozódik, amikor az árucseré már egy közösségen belül is megjelenik, legalábbis az önellátás kiegészítéseképpen. A munkatermékek áruvá válása tehát a társadalmiság magasabb foka, azt jelzi, hogy a társadalmon mind tisztábban társadalmi, nem pedig pusztán természeti jellegű mozgáskategóriák uralkodnak el. Ezt a dinamikát abban látjuk, hogy miként nő ki a munkából, immanensen szükségszerű továbbfejlődéséből egy mind átfogóbb, mind szétágazóbb munkamegosztás, és ennek megfelelően abban, hogy a munkamegosztás fejlődése miként hat kényszerítően az árucseré irányába, és hogyan hat ez a maga részéről vissza ugyanabban az irányban a munkamegosztásra. A gazdasági-társadalmi életnek tehát már ezeknél a legegyszerűbb és legalapvetőbb kategóriáinál is észre kell vennünk azt a bennük rejlő tendenciát, hogy nemcsak szakadatlanul reprodukálódnak, hanem ennek a reprodukciónak immanens tendenciája van a fokozódásra, a gazdasági-társadalmi szféra magasabb formáiba való átmenetre.

Mindenesetre meg kell itt állapítani, hogy ennek a fejlődésnek a menete dialektikusan ellentmondásos. Egyrésztől egy ellenállhatatlannak látszó folyamatot észlelünk, amely már magában a munkában is állandó továbbfejlődésre készlet. Ez a tendencia, még ha közvetlenül a mindenkori konkrét munkában jelentkezik is, hatásaiban nem szorítkozik eredeti kiindulópontjainak pusztá megjavítására, hanem, olykor még forradalmasítóan is, magára a munkafolyamatra, a társadalmi munkamegosztásra hat, és ezzel a közvetlen önellátásra beállított gazdaságot beilleszti az árucserébe, és ezt mindinkább a társadalmi reprodukció uralkodó formájává változtatja át. De bármilyen ellenállhatatlan legyen is ez a tendencia világtörténelmi irányát és kontinuitását tekintve, konkrét részszakaszait, amelyek esetleg évszázadokig, sőt évezredekig tarthatnak, annak az összkomplexusnak a struktúrája, fejlődési lehetőségei módosítják, serkentik vagy gátolják, amelynek keretei között konkrétan végbemennek. Később még részletesen beszélünk erről a kérdésről, amely döntő a különböző gazdasági formációk reprodukciós lehetőségeinek és irányainak a jellege szempontjából. Fejtegetéseink jelenlegi fókán meg kell elégednünk azzal, hogy megállapítjuk ezt a divergenciát, amely bizonyos körülmények között ellentmondásossággá, ellentétességgé fokozódhat. Csak azt jegyezzük még meg — hogy problémánk filozófiai-ontológiai háttérét kissé közelebbről megvilágíthassuk —, hogy az itt vizsgált tényállás

ontológiai alapja az a Hegel tárgyalt dialektikus tény, amely szerint az ellentmondás és az ellentét az egyszerű különbség, a létező különmemőség pusztán fokozódásából nő ki. Olvasóinknak nem árulunk el új dolgot, ha utalunk a fejlődés szükségszerű egyenlőtlenségére, amelyben megjelenik az ellenállhatatlan általános tendencia és a megvalósulása során fellépő akadályok, módosulások stb. közötti ellentmondás.

Az a szükségszerűség, amellyel a munkamegosztás kibontakozása az árucseréhez és ezzel az értékhez, minden egyes gazdasági tevékenység szabályozójához vezet, jelentős szerepet játszik az itt vázolt folyamatban: abban, hogy a társadalmi lét mind társadalmibbá válik és a társadalmiság mind magasabb lépcsőfokán reprodukálódik. Beszéltünk már a cserét szabályozó csereérték tisztán társadalmi jellegéről; Marxtól tudjuk, hogy létezésének és hatékonyságának mint olyannak semmi köze a fizikai, kémiai vagy biológiai léthez. Mégis már itt megmutatkozik, hogy e kategória tiszta társadalmisága nem tartalmaz társadalmi spiritualizmust; mindig csak a természeti korlátok visszaszorulásáról beszélhetünk, és sohasem a természetszerű elem eltűnéséről. A csereérték tisztán társadalmi kategória, de tudjuk, hogy csak a használati értéktől elválaszthatatlan kapcsolatban válhat valóságossá. A használati érték esetében viszont egy társadalmivá átváltoztatott természeti adottsággal állunk szemben. Mivel tehát a csereérték csak a használati értékkel reflexiós viszonyban valósulhat meg, ez a viszony a csereértéket a társadalmiság általános természeti alapjához köti. Ez azonban semmiképp sem csökkenti annak a lépésnek a fontosságát, amelyet a társadalmasodás jelent, az, hogy a tisztán társadalmi csereérték általánossá és uralkodóvá teszi a közvetítést az emberek egymás közti érintkezésében. Ellenkezőleg. Éppen ezzel a közvetítéssel jelentkeznek fölöttébb fontos társadalmi viszonylatok az emberi gyakorlatban, és az emberi viszonylatokat a tudatosodás segítségével még döntőbben társadalmivá teszik.

Minél általánosabban terjed el a csereérték, annál világosabban és meghatározottabban lép a középpontba a társadalmilag szükséges munkaidő, mint a csereérték mindenkorai nagyságának ökonómiai alapja. Valamely termék előállításához szükséges egyéni munkaidőnek ez olyan meghatározottságot kölcsönöz, amely meghaladja a pusztán természettől adottat. A munka legkezeletibb stádiumaiban az volt a fődolog, hogy egyáltalán létrejöjjön a termék; szükségképpen másodlagos szerepet játszhatott, hogy mennyi időre volt szükség a termeléshez. Az egyes munkateljesítmények különbözősége is eredetileg az egyes emberek biológiai (és pszichikus) sajátosságain alapult. Csak a termelési és cserefolyamat meghatározott fokán alakul ki önálló társadalmi kategóriaként a társadalmilag szükséges munkaidő. A korábbi létformákban ennek mint ilyennek még analógiája sem lehetett, noha ontológiai szempontból szintén a természeti létben gyökerezdik, nevezetesen abban, hogy az idő tökéletesen független attól, hogy miként reagálnak rá, vagyis tisztán objektív. Ezért válhatott a társadalmilag szükséges munkaidő a lassan kibontakozó áruforgalom, a csereérték, sőt az egész társadalmi-gazdasági érintkezés alapjává. Ez csak az áruforgalomban vált nyilvánvalóvá, csak azóta alkalmazható tudatosan, de ez nem jelenti azt, hogy csak a csereviszonyban létezik. A használati érték és a csereérték persze egymáshoz képest különmemű tárgyformák, de a termelés társadalmisága következtében állandóan és kölcsönösen átcsapnak egymásba. Amikor például a kapitalista bér munkásokat vesz igénybe a termeléshez, akkor (mint minden vásárló) a használati értéket veszi meg, ezúttal a munkaerőt, azt a képességét, hogy többet termeljen, mint amennyi reprodukciójához szük-

séges, tehát éppen azt a tulajdonságot, amely csereértékét meghatározza. Csak a munkának a — társadalmilag szükséges munkaidő keretein belül történő — végrehajtása teszi lehetővé, hogy a létrejött termékek (szintén használati értékek) a maguk részéről csereértékhez jussanak, amely a munkaerő használati értékének specifikus termékét értéktöbbletként tartalmazza. Nem feladatunk itt, hogy ezt a folyamatot részletesen ecseteljük. Csak arra akartunk utalni, hogy az emberek gazdasági érintkezését a társadalmilag szükséges munkaidő szabályozza. Ebből azonban egyúttal kiviláglik, hogy a termelésnek az áruforgalomban létrejövő társadalmasodása, összes szükségképpen ellentmondásos jelenségformái ellenére, a társadalmiság felé vezető haladás objektív előrelendítője. Marx ezt mondja: „Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz, hogy búzát, jóságot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás.”²

A társadalmilag szükséges munkaidőnek mint mindennemű társadalmi-gazdasági termelés szabályozójának ez a társadalmi általánosság a kapitalizmusban eldologiasodott-fetiszizált formában jelenik meg, és — emiatt is — e formáció specifikus sajátosságának tekintik. Marx azonban nagy súlyt helyez annak bebizonyítására, hogy itt a társadalmi reprodukció általános jellegzetességéről van szó, amely persze a különböző formációkban különbözőképpen, a részleges tudatosság vagy a pusztá spontaneitás különböző fokain jelenik meg. Marx Robinson — konstruált — példájával kezdi, akiről ezt mondja: „Maga a szükség viszi rá, hogy idejét pontosan beossza különböző funkciói között”, ahol is a végrehajtás objektív és szubjektív feltételektől függ, de a tevékenységek, a minőségi különbözőségek ellenére, „csak különböző módjai az emberi munkának”. Még érdekesebbek Marx megjegyzései a feudalizmus és ezen belül egy önellátó parasztszalád gazdaságáról. Ott a legfontosabb társadalmi ismertetőjegy a személyes függőség, és a munka csak kivételes esetekben ölt áruformát, a robotmunkát mégis „éppúgy idővel mérik, mint az árut termelő munkát”. A patriarchális parasztszaládban a munkamegosztás feltételeit közvetlenül és a családon belül szintén nem az áruforgalom határozza meg. „De az egyéni munkaerők kifejtésének az időtartammal való mérése itt már eleve mint maguknak a munkáknak a társadalmi meghatározása jelenik meg, mert az egyéni munkaerők már eleve csak a család közös munkaerejének szerveiként működnek.” Befejezésésképpen így jellemzi Marx ezt a tényállást a szocializmusban: „A munkaerő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőnek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennél fogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is.”³

A különböző társadalmi reprodukciós formáknak ez a rövid egymás mellé állítása sokkal több, mint az eldologiasító fetiszizálással szembeni pusztá polémia.

² Marx: Rohentwurf [Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857—1858. Dietz Verlag, Berlin, 1953]. p. 89. — [A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány). MEM, 46/I. k., 87—88. o.]

³ Marx: Das Kapital, I. [7. Auflage. O. Meissner, Hamburg, 1914] p. 43—45. — [A tőke, I. MEM, 23. k., 79—81. o.]

Megmutatja egyrészt, hogy miként kell bizonyos, a dolog lényegéből fakadó törvényszerű tendenciáknak végbemenniük a társadalmi lét reprodukciójában a legkülönbözőbb objektív és szubjektív feltételek között. Másrészt és ezzel egyidőben világosan kiütközik, hogy a termelésnek ez a szabályozó elve a legkülönbözőbb körülmények között érvényesül ugyan, de mindig az emberek közti konkrét társadalmi viszonyokhoz kötődik, és így mindig konkrétan is kifejezi a reprodukció mindenkori helyzetét. Minden olyan kísérlet, amely valamely konkrét körülmények között végbemenő megvalósulás konkrét szerkezetébe egy másikat akar belevinni, szükségképpen az objektíve szükségszerű és fölöttébb hatékony jelenségformák meghamisításához vezet, s ennek bizonyos körülmények között nagyon messzemenő gyakorlati-gazdasági következményei is lehetnek, mint például sok XIX. századi kézművesnél, akik nem ismerték fel idejekorán a már nagykapitalistává vált társadalmilag szükséges munkaidőt, és ennek objektivitása tönkretette őket. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a normálisan működő régebbi formációk esetében (a válságos átmenetek korszakaitól természetesen eltekintve) viszonylag spontánul ki szokott alakulni a többé-kevésbé helyes magatartás. Csak a tudatos tervezés fejlettebb fokán válik az ökonómiai összefüggések adekvát felismerése gyakorlatilag-közvetlenül életfontosságvá, és csak itt nem helyettesíthető ez más struktúrákból esetleg fennmaradó magatartásmódok manipulációszerű átvételével.

Arra, reméljük, mégis elegendő ez az ideiglenes, durva és nagyon is kiegészítésre szoruló vázlat, hogy fő vonásaiban érzékeltessük a társadalmi lét reprodukciójának legfontosabb ontológiai sajátosságait, főként a biológiai létszférával való összefüggésében és ellentétében. Kiindulópontul a legfontosabb közös vonás kínálkozhat: mindkét létszférában a reprodukció az általában vett lét döntő kategóriája: a lét szigorúan véve ön-reprodukciót jelent. Biológiaiilag az élet alapvető és elemi ismérveit így nevezik: születés, élet és halál — ezekre nincs analógia a fizikai életben; ezek ennek az ontológiai alapténynek a közvetlen következményei. Mivel a társadalmi létnek az ember mint élőlény a megszüntethetetlen alapja, világos, hogy a reprodukciónak ez a formája szükségképpen a társadalmi reprodukciónak is — úgyszintén megszüntethetetlen — mozzanatát alkotja. Persze csupán mozzanatát, mert abból a társadalmi együttműködésből, amelyen keresztül az emberek életüket, mindenféle kooperációjuk létszerű alapját, mindenkor reprodukálják, teljesen új, minőségileg különböző kategóriák és kategoriális viszonylatok alakulnak ki, és ezek, mint láttuk és még látni fogjuk, módosítóan hatnak az emberi élet biológiai reprodukciójára is. Ez a valóban meglevő analógia azonban, mivel azonosságnak fogták fel, nagyon gátlóan hatott a társadalmi létben végbemenő reprodukció megismerésére; Menenius Agrippa meséjétől a fajelméletekig, Othmar Spannig stb. erősen érezhetőek voltak ezek a megtévesztő befolyások. Ma mintha elapadt volna ez a hullám, ehelyett a neopozitívizmus alapján (és olykor nem eléggé kritikus ellenfeleinek soraiban is) olyan szögesen ellentétes és egyoldalú elfogultságukban nem kevésbé hamis felfogások alakulnak ki, mintha a technika a társadalmi lét számára önműködően ható, az emberi akarattól teljesen független, „végzetszerű” hatalom volna, amelynek önmozgása végső soron meghatározza az emberiség sorsát. Itt is kiszakítják az összefüggésből az összefolyamat egy mozzanatát, abszolutizálják, eldologiasító módon fetisizálják ezt, és ezért ez a felfogás is gátjává válik a reprodukciós folyamat helyes megismerésének. E folyamat — komplexusokból álló — komplexuson belül játszódik le, tehát csak komplex-dinamikus totalításában érthető meg megfelelően.

Ha tehát ontológiailag helyesen akarjuk megérteni a társadalmi lét reprodukcióját, akkor egyrészt abból kell kiindulnunk, hogy ennek megszüntethetetlen alapja az ember a maga biológiai sajátosságában, biológiai reprodukciójában, másrészt mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a reprodukció a természetben alapuló környezetben játszódik ugyan le, de ezt a környezetet a munka, az emberi tevékenység fokozódó mértékben módosítja, így hát a társadalom, amelyben az emberek reprodukciós folyamata valóságosan végbemegy, szintén fokozódó mértékben nem találja „készzen” a természetben reprodukciójának feltételeit, hanem maga alkotja meg ezeket az emberek társadalmi gyakorlatának útján. Ebben mutatkozik meg a természeti korlátok visszaszorulásának folyamata, amelyről ismételten, különböző nézőpontokból beszéltünk már. Az önmagát reprodukáló eleven egyedi lényeknek és környezetüknek kölcsönös vonatkozása természetesen a biológiai létben belüli reprodukciónak is alapvető jelensége. De ez a közvetlen biológiai szféra keretei között megy végbe; ez annyit jelent, hogy az adott élőlény kifejleszti egy adott környezetben azt, ami biológiai reprodukciójához szükséges. Belső dinamikája szempontjából véletlenszerű, hogy miként hat ez a folyamat környezetére. Általánosságban különböző élőlények reprodukciós folyamataiból viszonylag stabil kapcsolatok jönnek ilyenkor létre, így hát e folyamat egészen általános jellemzésekként elmondhatjuk, hogy egyszerűen önmagukat, vagyis ugyanolyan biológiai jellegzetességekkel rendelkező élőlényeket reprodukálnak. Természetesen a biológiai lét szférájának is megvan a maga története, a föld geológiai történetével párhuzamosan. Sőt ez a történelem, végső ontológiai elvében, annyiban párhuzamos a társadalmi lét történetével, amennyiben mindkettőjüknél a fejlődés egyik döntő mozzanata abban rejlik, hogy az alacsonyabb fokok létének kategóriái a saját kategóriáik uralma alá kerülnek és ezek hatására átfarmálódnak. Itt nem foglalkozhatunk behatóbban ezzel a kérdéssel, csak arra utalunk, hogy a növényvilág még a szervetlen természettel fenntartott közvetlen anyagcserében reprodukálja magát, az állatvilág viszont már szerves táplálékokra szorul, és hogy az állatoknak és környezetüknek kölcsönös vonatkozásaiban a közvetlenül és kizárólagosan biofizikai és biokémiai reakciókat mind bonyolultabban közvetett szervek (idegrendszer, tudat) váltják fel. Itt kétségtávol meglehetősen messzemenő a hasonlóság azzal, ahogyan a társadalmi létben a természeti korlátok visszaszorulnak, és még az a közös vonás is megfigyelhető, hogy az alacsonyabb létszint létfaktorainak mindkét esetben csak átfarmálásáról lehet szó, de sohasem felszámolásukról. Az életszféra léte éppolyan megszüntethetetlenül alapul a szervetlen természetben, mint a társadalmi lét a teljes természeti létben.

Mindezen összefüggések és analógiák ellenére tagadjuk, hogy a két létszféra messzemenőig, lényegbevágóan hasonló; minőségi különbözőségük döntő okait részletesen tárgyaltuk már: a munka, az ezt előidéző teleológiai tételezés és az ezt szükségképpen megelőző alternatív döntés olyan valódi, a kategóriális struktúrát meghatározó erők, amelyek távolról sem hasonlítanak a természeti valóság motorjaihoz. Ezeknek a specifikusan társadalmi mozgatóerőknek az ontológiai elsőbbségét mindenütt kimutathatjuk a reprodukciós folyamatban. Részletesen beszélünk még a társadalmi létnek azokról a specifikus kategóriáiról, amelyek egyáltalán nem hasonlítanak az élet létszférájának kategóriáihoz. Itt, ahol elsősorban a két létszféra elemi szétválásának tisztázása a fontos, hasznosabb azokra a mozzanatokra utalni, amelyekben egyértelműen kifejeződik a biológiai élet végső megszüntethetetlensége, de egyúttal az is kiviláglik,

hogy milyen döntően módosítják ezeket tartalmilag és formailag a társadalmi fejlődés és ennek reprodukciós formái. Ha első lépésként a minden egyes embernek mint élőlénynek biológiai reprodukciójához nélkülözhetetlen táplálékra utalunk, akkor Marx ismert mondásából indulhatunk ki: „Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel.”⁴ Marx itt világosan kimondja a meghatározottság mindkét oldalát: az éhségnek és kielégítésének megszüntethetetlen biológiai jellegét és egyúttal azt is, hogy ez utóbbinak minden konkrét formája a gazdasági-társadalmi fejlődés függvénye. De felszínesen járnánk el és megrekednénk a külsőségekben, ha a biológiai éhséget tisztán történelemfölötti „alapnak” és kielégítésének társadalmi formáját pusztán ezt érintetlenül hagyó, változó „felépítménynek” fognánk fel. Eltekintve attól, hogy az emberek hústáplálékra való áttérésének feltétlenül voltak biológiai következményei, a táplálkozás társadalmi szabályozásának kétségkívül szintén vannak biológiai konzekvenciái.

Ez a társadalmi meghatározottság azonban még tovább megy, és érdekes fényt vet egy már jelzett, később még részletesen tárgyalandó fontos társadalmi kérdésre, az emberi nem fejlődésére. Hogy az emberi nem, mint Marx Feuerbach ellenében hangsúlyozza, nem néma, elvont-általános, hanem társadalmilag tudatossá váló kategória, annak már kezdetben meg kellett nyilvánulnia abban, hogy csak az egyes valóságos kis közösségek, később a nemzetek érezték magukat nembelien összetartozóknak, olyanoknak, akik megvalósítják az emberi nemet, míg az e körön kívül őket olyanoknak tekintették, mint akik többé-kevésbé ki vannak rekesztve ebből. Csak a világpiac létrejöttével és intenzívvé válásával került napirendre az emberi nem mint általános és minden embert átfogó probléma. Mármost ez a folyamat nagyon világosan nyilatkozik meg az étel elkészítésének fejlődésében. Ez lokális, és csak lassan és nagyon viszonylagosan egységesül, még nemzeti méretekben is. Ne mondjuk azt, hogy az ilyen differenciálódásokat kizárólag a természeti okok (éghajlat stb.) határozzák meg. Ezek, különösen kezdetben, bizonyára tekintélyes szerepet játszottak. De nagyon mesterkélt kísérlet volna, ha valaki az osztrák, bajor vagy württembergi „konyha” különbözőségeit főként természeti okokra akarná visszavezetni. És könnyen megfigyelhetjük, hogy a külföldi utazások kezdeti időszakaiban nagyon sokan egyszerűen visszataszítónak találták az idegen kosztot. Ma viszont, a világpiac, a világforgalom erőteljesebb kibontakozásának idején nyomon követhetjük, hogyan nemzetköziesülnek fokról fokra a „konyhák”. Az a folyamat, amelyet Goethe a „világirodalom” kifejezéssel magas ideológiai szinten jelzett, extenzíven és intenzíven mind erősebben hatol be az emberi táplálkozás mindennapi világába. Gyakran ez ma a manipuláltság, a presztízsfogyasztás stb. formáit veszi fel, de ez éppen arra vall, hogy ezen a területen is nagymértékű társadalmasodás ment végbe.

Ugyanezt a fejlődési irányt állapíthatjuk meg a biológiai élet másik döntő területén: a szexualitásban. Utaltunk már a férfi és a nő viszonyában bekövetkezett nagy társadalmi változásokra (matriarchátus stb.) Ezek kétségkívül szintén radikálisan hatnak a nemek egymáshoz való viszonyára, azáltal, hogy radikálisan megváltoztatják a tipikus magatartásmódokat a társadalmi életben; ebben a viszonyban korántsem „külsődleges” társadalmi kérdés, hogy ki az uralkodó és ki az alávetett stb.; ez nemcsak „külsődlegesen”, a felszínen

⁴ Marx: Rohentwurf [id. kiadás]. p. 13. — [MEM, 46/I. k., 19. o.]

módosítja a szexuális viszonyt, hanem az ilyen módosulások olyan tipikusan helyeselt és elutasított emberi magatartásmódokat hoznak spontánul létre, amelyek mélyen hatnak arra, amit az egyik nem a másiknál vonzónak vagy visszataszítónak érez. Elég arra utalni, hogy — ha az emberek túlnyomó többségét vesszük figyelembe — a testvérek közti szexuális vonzást kihaltnak tekinthetjük. Mindebben a társadalmi reprodukció további sajátossága fejeződik ki a szexualitás vonatkozásában: a kölcsönös szexuális vonzás sohasem veszítheti el lényegbevágó testi, biológiai jellegét, de a szexuális érintkezés a társadalmi kategóriák intenzívebbé válásával mind több olyan tartalmat vesz fel magába, amely többé-kevésbé szervesen szintetizálódik ugyan a testi vonzással, de amelynek hozzá képest mégis különmemű — közvetlen vagy közvetett — társadalmi-emberi jellege van. Ez is egyenlőtlenül nyilvánul meg, mint minden fejlődés a társadalmi lét reprodukcióján belül. Elég a polisz-polgárok homoszexualitására emlékeztetnünk, amelynek erotikus-etikai jellegét a korai Platón-dialógusok ábrázolják, vagy a hetérák szerepére a felbomló polisz-kultúrában, vagy a középkori aszketikus spiritualitás erotikájára stb. A fejlődés egyenlőtlensége ezen a területen a társadalmi lét törvényszerűségének kétarcúságából ered: egyrészt az általános törvény feltartóztathatatlanul abba az irányba hat, hogy ennek a létnek a kategóriái társadalmiakká — emberek alkotásaivá, az emberi életre irányulókká — alakulnak át, másrészt az itt kifejező tendenciáknak nincs teleológiai jellegük, noha a társadalmilag tevékeny emberek egyes teleológiai tételezéseiből összegeződnek általános-objektív tendenciákká. Olyan irányokba haladnak tehát, amilyeneket a teleológiai tételezéseket előidéző szükségletek szabnak meg a számukra, de mivel ezeknek túlnyomó többsége nincs tisztában önmagával, és mivel minden teleológiai tételezés több és más oksági láncolatot hoz mozgásba, mint amire maga a tételezés tudatosan törekedett, ez a társadalmivá vált szintézis túlmutat minden egyedi tételezésen, többet valósít meg — általában s objektíve —, mint amit tartalmazott, de ezt legtöbbször úgy teszi, hogy a következményekben rejlő megvalósulási lehetőségeket az egyes emberek gyakran a fejlődés általános menetétől különbözőknek, sőt vele ellentéteseknek látják. Így volt ez a modern-polgári erotikus bensőségnek a keresztény spiritualisztikus aszkézisen belül történt kialakulásával, amely aszkézis azonban, végső soron, történelmileg előkészítette azt; „Vita nuova” nélkül nincs Werther. Így van ez ma a zabolátlan és lelkiileg üressé vált szexideológiával és -gyakorlattal. A polgári erotikus bensőség valójában sohasem tudta felszámolni a nők elnyomását; ebből a hamis tudat széles skálája jött létre a becsületes egzaltáltságtól a képmutatásig. De az ipar fejlődése, tendenciáisan, ennek az egyenlőtlenségnek a tényleges megszüntetése felé mutat. Már Kollontaj is meghirdette az orosz forradalom idején a „pohár víz” ideológiáját. Ez spontán reakció a szexuális egyenlőtlenségre, ahogy a géprombolás is spontán reakció volt azokra az embertelenségekre, amelyek az ipar gépesítésének bevezetését szükségképpen követték. Ha tehát a tiszta szex divatját — joggal — nagyon kritikusan nézzük is, a fejlődésnek ezt az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni, noha természetesen itt is nagy szerepet játszanak a manipulációs kategóriák és a presztízs-fogyasztás. Bizonyára nem szükséges tovább folytatnunk az elemzést ahhoz, hogy tisztán láthassuk azoknak a tartalmaknak és formáknak a társadalmi viszonyait, amelyek a fejlett társadalmakban szociálisan befedik, átformálják, módosítják a tisztán biológiai szexualitást. A nagy történelmi tendenciákhoz igazodtunk eddig, de ne feledjük el, hogy ezek megjelenési formái mélyen lenyűnálnak

a testi szférába, és az öltözködéstől a kozmetikáig döntően befolyásolják a szexuális-erotikus ösztönök működését, amelyek ismét igen szorosan kapcsolódnak fölöttébb fontos emberi viszonylatok fejlődéséhez. Fourier volt az első, aki a szexuális viszonylatok változásában, a férfi és nő viszonyában, a nő társadalmi helyzetében látta az emberi nem mértékét és mindenkori fejlődési fokát. Marx folytatta ezt a gondolatot és ezt mondta a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”-ban: „Az ember emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a *férfi viszonya a nőhöz*. Ebben a *természetes* nembeli viszonyban az ember természethez való viszonya közvetlenül viszonya az emberhez, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül viszonya a természethez, saját *természetes* meghatározása. Ebben a viszonyban tehát *érzékileg*, egy szemlélhető *tényre* redukálva *jelenik meg*, mennyire lett az emberi lényeg az ember számára természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyiben lett az *ember mint nembeli lény*, mint *ember* önmagává és mennyiben ragadta meg magát; a férfi viszonya a nőhöz az ember emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne megmutatkozik tehát, mennyire lett az ember természetes viszonyulása *emberivé* vagy mennyire lett számára az *emberi* lényeg *természetes* lényeggé, mennyire lett *emberi természete* számára természetté. Ebben a viszonyban megmutatkozik az is, mennyire lett az ember *szükséglete* *emberi* szükségletté, mennyire lett tehát számára a *másik* ember mint ember szükségletté, s legegényibb létezésében az ember mennyire közösségi is egyúttal.”⁵ Bizonyára nem szorul részletes kommentárra, hogy Marxnak ezekben a fejtegetéseiben a „természet” kifejezés nem a pusztán biológiai létet jelenti. A „természet” műszó itt értékfogalom, amely a társadalmi létből nőtt ki. Az embernek azt a spontán-önkéntes szándékát jelöli, hogy megvalósítsa önmagában az emberi nem meghatározásait. A „természet” kifejezés persze az emberi létezés megszüntethetetlen biológiai alapjaira is utal.

A társadalmi lét specifikus sajátossága még világosabban mutatkozik meg, ha ez lehetséges, abban a tevékenységi folyamatban, amelyet nevelésnek szoktunk nevezni. A magasabbrendű állatoknál természetesen erre is akadnak bizonyos analógiák. De ezek elhalványulnak, ha meggondoljuk, hogy a segítség, amelyet a felnőtt állatok sarjaiknak adnak, arra redukálódik, hogy ezek fajtaszerű ügyességgel egyszer s mindenkorra elsajátítsanak bizonyos magatartásmódokat, amelyekre életük fenntartásához állandóan szükségük van. Ezzel szemben az emberek nevelésének lényege éppen abban rejlik, hogy alkalmassá kell tenni őket az életükben később fellépő új, előre nem látható események és situációk megfelelő lereagálására. Ez két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy az ember nevelése — a szó legtagabb értelmében — valójában soha sincs teljesen befejezve. Bizonyos körülmények között teljesen másfajta követelményeket támasztó, teljesen más társadalomban fejeződhet be élete, mint amilyenre — szűkebb értelemben vett — neveltetése előkészítette. Ha erre csak a hebbeli Anton mester magatartásával, a „Nem értem már a világot”-tal tud reagálni, akkor élete kudarcot vallott, és ebben az összefüggésben mindegy, hogy tragikussá, komikussá vagy egyszerűen nyomorúságossá válik-e. Már ez a tény is mutatja, hogy a szűkebb és a tágabb értelemben vett nevelés között nincs gondolatilag pontosan megvonható, metafizikai határ. Közvetlenül

⁵ MEGA, I. 3., p. 113. — [Marx: Gazdaság-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 68. o. alapján.]

gyakorlatilag mindenesetre megvan ez a határ, persze társadalmanként és osztályonként fölöttébb különböző módokon. Ha most csak a szűkebb értelemben vett nevelésről teszünk néhány megjegyzést, akkor ezt először csak azért tesszük, hogy még egyszer utaljunk arra a manapság elterjedt tévedésre, amely szerint az ember biológiai megalapozottságú sajátosságából következik, hogy lassabban fejlődik fajtája önálló példányává. Mindenesetre már a nevelési folyamat pusztán hosszúsága is visszahat az ember biológiai sajátosságára. Már az „éhség és a szerelem” taglalásakor is kimutattuk, hogy a változás elsődleges indítékai társadalmi, nem pedig biológiai jellegűek. Ha ma nem dolgoznak már kisgyerekek a gyárakban, mint a XIX. század elején, akkor ennek okait nem a biológiában, hanem az ipar és főként az osztályharc fejlődésében kell keresni. Ha ma a civilizált országokban az iskola általánosan kötelező, és a gyermekek viszonylag sokáig nem végeznek munkát, ez a nevelés részére felszabadított időtartam is az ipari fejlődés terméke. Minden társadalom megköveteli tagjaitól az ismeretek, készségek, magatartásmódok stb. bizonyos mennyiségét; a szűkebb értelemben vett nevelés tartalma, módszere, időtartama stb. az így kialakult társadalmi igények következménye. Az ilyen megváltozott körülmények persze, ha elég sokáig tartanak, bizonyos mértékig visszahatnak az emberek fizikai és pszichikus sajátosságára. Az angol arisztokraták oly régóta fennmaradó típusa azonban sokkal kevésbé eredménye az átöröklésnek, mint annak a megformálásnak, amelyet a nevelés ad nekik Etontól Oxfordig és Cambridge-ig. Egyáltalán az osztály- és hivatástípusok megfigyelésekor főként az ilyen megformálásokra kellene gondolni, ahol is azután magától értetődően a tágabb értelemben vett — gyakran spontán — nevelés legalább akkora szerepet játszik, mint a szűkebb értelemben vett nevelés. Ha fellazul vagy egyenesen felbomlik társadalmilag az előbbi, akkor az „átöröklés” elveszti azt a képességét, hogy típusokat hozzon létre. Thomas Mann „Buddenbrooks”-jában tanulságosan figyelhetünk meg egy ilyen felbomlási folyamatot, és láthatjuk, hogy pusztulásra van ítélve minden olyan hagyomány, amelyet a tágabb értelemben vett nevelés fejlesztett ki, mihelyt az össztársadalom reprodukciója megvonja tőle a jelenlegi és jövőbeli reális alternatívák kibontakozásának, befolyásolásának lehetőségeit; az itt megnyilvánuló általános törvényszerűséget csak megerősíti, hogy a nevelésből fakadó hagyománynak ez a kudarca olyan ellentétesen mutatkozhat meg, mint Thomas és Christian Buddenbrooknál: a korábbi nemzedékekkel összehasonlítva Thomas és Christian a kudarc egységes típusává olvad össze.

A nevelés problémaköre így arra a problémára utal vissza, amelyen alapul: lényege szerint úgy kell befolyásolnia az embereket, hogy a társadalmilag kívánt módon reagáljanak az élet új alternatíváira. A társadalmi lét reprodukciójának változásában rejlő kontinuitás fenntartásában segít, hogy ez a szándék — részlegesen — szakadatlanul megvalósul; igaz, hosszú távon — részlegesen — éppilyen szakadatlanul kudarcot is vall, de ez nemcsak annak a pszichikus reflexe, hogy ez a reprodukció egyenlőtlenül megy végbe, és hogy állandóan új és ellentmondásos mozzanatokot produkál, amelyekre még a céltudatos nevelés is csak elégtelenül készítheti elő az embert, hanem annak is, hogy ezekben az új mozzanatokban — egyenlőtlenül és ellentmondásosan — a társadalmi lét objektív továbbfejlődése reprodukciójában fejeződik ki. Mint eddig mindig, most is hangsúlyozzuk, hogy a továbbfejlődést objektíve-ontológiailag, nem pedig értékszerű értelemben értjük. Közvetlenül arról van szó, hogy a társadalmi lét önmagát reprodukálva mind társadalmibbá válik, és saját létét mind

erőteljesebben és intenzívebben a saját, társadalmi kategóriáiból építi fel. A reprodukciós folyamatnak ez a közvetlenül formálisnak-ontológiaiának látszó aspektusa azonban — szintén objektív-ontológiaiilag — az egyes emberi közösségek integrációjának folyamata is egyúttal, egy többé már nem néma emberi nemnek és ezzel együtt a mind sokoldalúbban (mind társadalmiban) kibontakozó emberi egyéniségnek a megvalósulási folyamata is.

Miközben a munka folyamata előrehalad, új szférákat, új szükségleteket, és ezek kielégítése céljából új utakat tárva fel és valósítva meg, társadalmilag nemcsak önmagát szélesíti ki, tökéletesíti fokozódó mértékben, hanem ezzel egyidejűleg kialakít egy nem csupán technikai, hanem társadalmi munkamegosztást is. Nem lehet itt a feladatunk, hogy történelmileg felvázoljuk ezt a folyamatot. Csak néhány döntő mozzanatot hangsúlyozhatunk itt, amelyekben a munkának ez a reprodukciós folyamata és a belőle kinövő munkamegosztás ontológiaiilag újraformálja a társadalmi lét struktúráját. Az eredeti munkamegosztás bizonyára csupán alkalmi és ezért pusztán technikai együttműködés, bizonyos tennivalók vagy közös munkálatok elvégzésére. Valószínűleg meglehetősen sokáig tartott, amíg a munkamegosztás bizonyos foglalkozási ágakban megszilárdult, sőt különös társadalmi képződménnyé vált, amely az egyes emberrel már a társadalmi lét önálló formájaként áll szemben, és így visszahat egész életmódjára. Marx érinti ezt a problémát a „Német ideológia”-hoz készített jegyzeteiben: „Az egyének mindig magukból indultak ki, mindig magukból indulnak ki. Viszonyaik valóságos életfolyamatuk viszonyai. Honnan van az, hogy viszonyaik velük szemben önállósulnak? hogy saját életük erői velük szemben túlerőre jutnak? Egyszóval: a *munka megosztása*, amelynek foka a mindenkor kifejlődött termelőerőtől függ.”⁶ A munkamegosztás így a termelőerők fejlődésének következményeként jelenik meg, de olyan következményként, amely a maga részéről további fejlődés kiindulópontja, amely közvetlenül az egyes emberek egyedi teleológiai tételezéseiből jött ugyan létre, de mihelyt kialakult, társadalmi hatalomként, társadalmi léte igazi tényezőjeként, e léte befolyásolva, sőt meghatározva áll szemben az egyes emberekkel, velük szemben önálló létjelleggel ölt, noha az ő emberi munka-aktusaikból alakult ki. Két olyan komplexusra gondolunk itt, amely élesen differenciálja az eredetileg egységes társadalmat: a szellemi és a testi munkának, valamint a városnak és a vidéknek a különválására; az osztályok és osztályellentétek kialakulásával persze szakadatlanul kereszteződik ez a két komplexus.

Az első felé vezető utat csírájában már a legkezdetlegesebb munkamegosztás is tartalmazza: a szükséges teleológiai tételezések, mint láttuk, két formát öltenek: vannak olyan tételezések, amelyek természeti tárgyakat (a szó legtagabb értelmében, tehát természeti erőket is beleértve) akarnak megváltoztatni az emberi célok érdekében, és olyanok, amelyek más emberek tudatára akarnak hatni, hogy a kívánt tételezésekre bírják őket. Minél inkább kifejlődik a munka, és ezzel együtt a munkamegosztás, annál önállóbb formákat ölt a teleológiai tételezések második fajtája, annál könnyebben fejlődhetnek ezek a munkamegosztás önálló komplexusává. A munkamegosztásnak ez a fejlődési tendenciája társadalmilag szükségszerűen kereszteződik az osztályok kialakulásával; az ilyesfajta teleológiai tételezések spontánul vagy intézményesen egy uralom szolgálatába állíthatók, ennek az uralomnak a leigázottjaival szemben, ezért kapcsolódik olyan gyakran az önállósult szellemi munka az osztály-

⁶ MEGA, I. 5., p. 537. — [Marx—Engels: A német ideológia, MEM, 3. k., 544. o.]

uralom rendszereihez, noha e munka régebben kezdődött, és az osztályharc folyamán, mint ezt már a „Kommunista Kiáltvány” megjegyzi, éppen a szellemi munka képviselőinek egy része áll át bizonyos társadalmi szükségsséggel a lázadó elnyomottak oldalára. Itt ezzel a kérdéssel sem foglalkozhatunk. Pusztán azért említettük meg, hogy megmutassuk: a társadalmi reprodukció végső soron az egyes emberek cselekvéseiben valósul ugyan meg — közvetlenül az emberben jelenik meg a társadalmi lét realitása —, de ezek a megvalósítandó cselekvések szükségképpen az emberek olyan viszonykomplexusai válnak össze, amelyek, ha már egyszer kialakultak, bizonyos önálló dinamikával rendelkeznek, vagyis nemcsak az egyes emberek tudatától függetlenül vannak jelen, reprodukálódnak, hatnak társadalmilag, hanem többé-kevésbé, közvetlenül vagy közvetve, döntő impulzusokat adnak az alternatív döntéseknek is. Az ilyen komplexusokkal való kölcsönös érintkezés és ezek befolyásolása tehát szükségképpen mindig bizonyos mértékig sokértelmű, még ha fő tendenciái az illető formáció összreprodukciójának általános törvényszerűségeitől, struktúrájától, fejlődési irányától, fejlődési fokától stb. függnék is. Ilyenkor mindenesetre olyan differenciálódás alakul ki a társadalmi reprodukcióban az emberek között, amelyre ismét nincs semmilyen analógia az élet szféráiban. Éppen mert végső soron az emberi tevékenységek eredményei azok a döntő körülmények, amelyek az emberek alternatív döntéseinek tartalmát, formát és irányt adnak, nagyon szétágazó és mélyreható minőségi különbözőségek alakulnak ki az emberi nemen belül, így hát olykor látszólag még az emberi nem egysége is kérdésessé válik. Ez természetesen csak látszat, amelyet a társadalmi-történelmi fejlődés előbb-utóbb leleplez. De pusztán az a tény, hogy társadalmilag hatékony látszatként létezik, ismét feltárja a minőségi különbséget a társadalmi és a biológiai lét között. Ez utóbbiban ugyanis nem lehetséges valamely nemen belül ilyen, akár csak látszólagos hasadás sem; csak biológiai alapon következhetnek be differenciálódások, ekkor azonban új nemek keletkeznek, amelyek persze éppolyan némák, mint elődeik voltak a szétválás vagy átalakulás előtt. Az emberi nem tehát ilyen esetekben is egy — egyenlőtlenül és ellentmondásosan — kibontakozó társadalmi-történelmi kategóriának bizonyul.

Hasonló a helyzet a város és a falu közti munkamegosztással, amely egy bizonyos fejlődési foktól kezdve szintén végigfut az emberiség történetén. Az első települések, amelyekből később városok lesznek, a termelés és a biztonság okából jöttek létre. (Később térünk majd rá ez utóbbi szempontra, a védelemnek, a hódításnak stb. a termeléshez való gazdasági-társadalmi viszonyára.) Itt mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a város komplexus, amely nagyon komplex, egymáshoz képest különmemű mozzanatokból alakul ki, és nagyon komplex, gyakran végtelenen különmemű funkciókat tölt be. Lehetetlen tehát definícióval körülírni, hogy mi is az a város: az ősi Keletnek, a polisz-korszaknak, a középkornak, a kapitalizmus különböző stádiumainak a városait egyetlen szilárd nézőpontból sem lehet egyszerűen közös nevezőre hozni. És mégis világos, hogy az első városok létrejöttével fontos lépés történt a társadalmi lét társadalmasodásának irányába, amelyet többé nem lehetett visszacsínálni, noha a városok politikai, gazdasági, katonai funkciói szakadatlanul változtak, és olykor a városok hosszú időn át a hanyatlás szakaszait éltek át. Éppilyen változatos a város és a falu kölcsönös vonatkozása, a falusi lakosság létében bekövetkezett változások a gazdaságtól a szokásig és erkölcsig. Magától értetődik, hogy ezzel a társadalmi kategóriák még döntőbb szerepet kapnak a társadalmi lét megformálásában. Egyáltalán a város olyan komplexus, amelynek

nem lehet semmiféle analógiája valamilyen alacsonyabbrendű léttel, és amelyben még a legegyszerűbb életfunkciók is társadalmi közvetítéssel jelentkeznek, és amelyben a természethez való kötöttség kihunyófélben van. (Még egy városi kert vagy park is túlnyomórészt társadalmi képződmény.)

A város pusztasága tovább fokozza a testi és a szellemi munka szétválásának társadalmi folyamatát is. Minél inkább az ipar középpontjává válik a város, minél inkább kerül mennyiségileg és minőségileg túlsúlyba valamely ország ipari termelése a mezőgazdaságihoz képest, annál erőteljesebben koncentrálódik a szellemi munka összes ágazata a városokban, annál inkább elszakad a falu a kulturális haladástól. Ezzel párhuzamosan a fejlődés azt mutatja, hogy azoknak az embereknek a száma, akik a mezőgazdasági termelésben vesznek részt, az iparban, a kereskedelemben stb. foglalkoztatottakhoz, tehát lényegileg a városi lakossághoz képest állandóan csökken. Az emberiség tehát mind határozottabban eltávolodott kiindulási helyzetétől, ahogy az embereket közvetlenül környező természettel való közvetlen anyagcsere az összes ember munkáját igénybe vette. A különböző közvetítések között, amelyek háttérbe szorították ezt az eredeti közvetlenséget, s amelyek idővel önálló képződményekké, intézményekké váltak, a város válik az egyik legfontosabb, viszonylag önálló komplexussá, mégpedig minél inkább levetette átmeneti jellegét (az antik városállam hosszú ideig a lényegileg mezőgazdasággal foglalkozó népesség koncentrációja volt, és teljesen ellentétes körülmények között a középkori város is sok hasonló vonást mutat), minél inkább vált minden tekintetben a falu valódi társadalmi ellenpólusává. Legalábbis meg kellett említenünk ezt a fejlődést, mert ez más oldalról mutatja, hogy miként alakítja ki mind magasabb fokon a gazdasági-társadalmi fejlődés, a különböző területeken különféleképpen, mindenütt és mindig a társadalmi lét tisztábbban és kizárólagosabban társadalmiasuló felépítését a reprodukció folyamatában. A már többször felvázolt összképet semmiképp sem bontja meg ez a tendencia: ez is egyenlőtlen és ellentmondásos, mivel az objektív össz-struktúra területén határozott előrehaladása itt is olyan társadalmi jelenségmódokkal egyidőben és tőlük elválaszthatatlanul megy végbe, amelyekben a fő tendenciára való szükségszerű és tipikus emberi reakció ezzel többé-kevésbé éles ellentétben áll. Ellentét van tehát itt is az objektív gazdasági haladás és lelki-kulturális megjelenésmódjai között. Ezért mondja már a fiatal Marx a város és a vidék ellentétéről: „Ez az ellentét a legkirívóbb kifejezése annak, hogy az egyén be van sorolva a munka megosztása, egy határozott, reá kényszerített tevékenység alá, s ez a besoroltság az egyik embert korlátolt városi állattá, a másikat korlátolt falusi állattá teszi és naponta újra szüli érdekeik ellentétét.”⁷ Ez a megállapítás természetesen főként az általános magatartás típusaira vonatkozik; éppilyen természetes, hogy minden fokon — helytől, időtől stb. függően különbözőképpen — az emberek legyőzik ezeket a torzulásokat, de magától értetődően mégsem egyszerűen egyéni módon, hanem olyan megoldási tendenciák segítségével, amelyeket a mindenkori konkrét társadalmi helyzet az emberek számára lehetővé tesz. A beteljesülés vagy a kudarc olyan aktus, olyan magatartásmód, amely az egyes embereken belül játszódik le; az ezeket létrehozó társadalmi meghatározások társadalmi objektivitásuk ellenére csak ilyen egyéni formákban, csak az egyéniség közegében fejeződhetnek ki reálisan.

A munkamegosztás társadalmi kibontakozásának mindezekkel a formái-

⁷ Ebd., p. 39—40. — [Uo., 50. o.]

val kereszteződik a munkamegosztás történelmileg legfontosabb formája, az osztályok differenciálódása. Utaltunk már arra, hogy ennek eredete a munkaerőnek abban a fokozatosan kialakult specifikus használati értékében rejlik, hogy többet tud termelni, mint amennyi reprodukciójához szükséges. Mármost a termelés fejlődése, specifikus formái és korlátai határozzák meg az osztályok differenciálódását, társadalmi funkcióját és perspektíváját, mindenestre kölcsönhatás formájában, mert az osztályok sajátossága és egymáshoz való viszonyuk döntően visszahat a termelésre (a rabszolgapasztaság termelési korlátai). De bármennyire egyedi, objektíve meghatározott komplexusok is az osztályok, ezek a komplexusok csak egymásra vonatkoztatva létezhetnek, mint reflexiós meghatározások, és pedig olyanok, amelyeknél e reflexiós viszony tudatosítása meghatározott, olykor döntő szerepet játszik. „Ez az ember például csak azért király” — mondja Marx —, „mert más emberek alattvalóként viszonyulnak hozzá. Az utóbbiak, megfordítva, azért hiszik, hogy alattvalók, mert amaz király.”⁸ Ha itt bizonyos ironikus kihegyezetttséggel fejezte is ki magát Marx, különféle kijelentéseiből kitetszik, hogy az osztályhelyzet tudatosodását döntő meghatározásnak tekintette, ha nem is az osztályviszonyok meghatározott létének, de legalábbis ígylétének szempontjából. „A filozófia nyomorúsága”-ban például ezt olvashatjuk: „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdeket teremtett. Ilymódon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban . . . ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul.”⁹ A „Brumaire”-ben ez a tudat egyenesen az osztály létének kritériumaként jelenik meg; ezt mondja itt Marx a parasztságról: „Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják — annyiban osztályt alkotnak. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonossága nem teremt köztük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet — annyiban nem alkotnak osztályt.”¹⁰ Természetesen teljesen félreértenénk Marx szándékait, ha ebből a határesetből, amelyet főként politikai és nem gazdasági-társadalmi, nem ontológiai nézőpontról fogalmazott meg ilyen végtelen, arra következtetnénk, hogy az osztály léte tudathoz kötődő valami. A problémának már az a korábbi megfogalmazása, amely szerint az osztály léte olyan magáértvaló, amely a magábanvalóból fejlődött ki, utal arra az arányra, amelyre Marx tulajdonképpen gondol: arra, hogy ami az osztályban objektíve létezik, az a konkrét termelési viszonyokból, az illető formáció struktúrájából nőtt ki. A tudat képes arra, hogy objektíve módosító funkciót gyakoroljon az osztály társadalmi létén, de ez csak azokat lepheti meg, akik bizonyos vulgármarxista hagyományoknak megfelelően a „tisztán objektív” alapot és az éppilyen „tisztán szubjektív” felépítményt marxista történetfelfogásnak tekintik; mivel a következők fejezet elvileg tárgyalja majd ezt a kérdéskomplexust, itt nem foglalkozhatunk vele és nem is kell vele behatóbban foglalkoznunk.

⁸ Marx: *Das Kapital*, I. [id. kiadás] p. 24. — [MEM, 23. k., 62. o. (lábjegyzet) alapján.]

⁹ Marx: *Das Elend der Philosophie*. MEGA, I. 6., p. 162. — [Marx: *A filozófia nyomorúsága*. MEM, 4. k., 172. o.]

¹⁰ Marx: *Der achtzehnte Brumaire etc.* [Hrsg. D. Rjazanov. Verlag für Literatur und Politik, Wien—Berlin, 1927] p. 117. — [Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM, 8. k., 187. o.]

A problémának csak egy oldalát kell kissé közelebbről szemügyre vennünk itt, azt, amit korábban Marxszal összhangban az osztály létében rejlő reflexiók meghatározásnak tekintettünk. A társadalmi lét ontológiájának szempontjából ez először is annyit jelent, hogy minden osztály csak egy meghatározott társadalomban létezhet mint társadalmi komplexus, és ezért viszonylag önálló létezése magában foglalja, hogy megszüntethetetlenül vonatkozik erre az osztályra és többi osztályaira, és hogy valamely osztály társadalmilag csak akkor van jelen, ha gyakorlati kölcsönhatásban van formációja többi osztályaival. Semmi sem lehet tehát hamisabb, mint hogy bizonyos osztályviszonyokat a mindenkori totalitásban elfoglalt helyzetüktől elszigetelve vizsgáljanak. A rabszolgaság például az ókor uralkodó osztályformája; maradványai a középkor elején olyan epizódot jelentenek, amelynek nem voltak következményei; az amerikai négerrabszolgaság viszont, nyilvánvalóan anakronisztikus és szörnyűséges jellege ellenére, a kialakuló kapitalizmus alkotó-eleme.¹¹ Ennek az a következménye, hogy a reflexiók viszony egyrészt feltételezi annak az osztályra vonatkozó totalitását, amelyben a különböző osztályok egymással reflexiók viszonyban állnak, másrészt azt, hogy a reflexiók viszony gyakorlati jellegű, azoknak a társadalmi cselekvéseknek a szintézise, törvényszerűsége stb., amelyek az osztály meghatározott létéből a résztvevő emberek számára következnek. Marx nagyon világosan fejezte ezt ki, amikor Bruno Bauer idealizmusával szemben Loustalot folyóiratának mottóját idézte a francia forradalom idejéből: „Les grands ne nous paraissent grands / Que parce que nous sommes à genoux / — — — Levons nous ! — — —” És így kommentálja ezt a mondatot: „De ahhoz, hogy felkeljünk, nem elég *gondolatban* felkelni és hagyni, hogy *valóságos, érzéki* fejünk felett ott lebegjen a *valóságos, érzéki* járom, amelyet nem lehet eszmével elfilozofálni.”¹² Marx korábban idézett állásfoglalásából világosan látható, hogy amikor a valóságra helyezi a hangsúlyt, és visszautasítja pusztán gondolati átalakításának releváns voltát, ez korántsem jelenti azt, hogy általában a gondolati szférát irrelevánsnak tekinti. Pusztán arról van szó, hogy a társadalmi lét szempontjából itt is elutasítja a mechanikus materializmusnak (amely szerint a valóság a maga törvényszerű útját járja, teljesen függetlenül attól, hogy mi játszódik le az emberek tudatában) és a filozófiai idealizmusnak (amely szerint az emberi gondolat határozza meg, változtatja meg stb. a létet) az alternatíváit, mivel mindkettő elvont és hamis, és mindig konkrétan vizsgálja a gondolat ontológiai helyét a létösszefüggésekben, létviszonylatokban, a lét változásaiban. Itt is arról az általunk már korábban megállapított tényállásról van szó, hogy a társadalmi lét mozgása végső soron egyes megvalósított alternatív döntések együttműködéséből áll. Ezeknek persze egyrészt valódi döntéseknek kell lenniük, amelyek közvetlenül vagy közvetve valódi cselekvésekké alakulnak át, másrészt az ilyen döntések anyagi következményei mind az egyes esetekben, mind pedig az össz-szintézist tekintve többnyire egészen másként alakulnak, mint ezt az egyes emberek — bármilyen sokan legyenek is — elképzelték és óhajtották. Csak a következő fejezetben elemezhetjük részletesen az ebből adódó problémákat.

Éppen a társadalomban lezajló osztályharcokat használják leggyakrabban arra, hogy a társadalmi létet a természeti lét valamilyen fajtájának fogják

¹¹ MEGA, I. 6., p. 93–94. — [Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM, 4. k., 126. o.]

¹² MEGA, I. 3., p. 254. — [Marx–Engels: A szent család. MEM, 2. k., 81–82. o.]

fel. Nem foglalkozunk itt azokkal a többnyire reakciós szándékokkal, amelyek az ilyen elméletekhez kapcsolódnak, noha makacs ismétlődésük, még olyan időszakokban is, amelyekben még látszatra sincs semmilyen plauzibilitásuk, világosan mutatja, hogy érdekükben áll igazi összefüggésektől eltekinteni, s ez ilyen társadalmi forrásokra vall. Amikor a látszatról beszéltünk, akkor a korábbi társadalmak osztálylétére gondoltunk, ahol is ezt a születés természeti aktusa biztosította (kasztok, rendek), noha ilyen esetekben is csak a mindenkori egyénnek bizonyos társadalmi réteghez való hovatartozását döntötte el nem-társadalmi véletlen, és maga a társadalmi tagolódás, például a kasztokba, rendekbe stb., a gazdasági-társadalmi fejlődés terméke volt. Véletlenről beszélünk, mert az egyénnek a társadalmi fejlődés általános törvényei alá való besorolása az egyén szempontjából szükségképpen megszüntethetetlenül magán viseli a véletlen bélyegét. De még akkor is, amikor ez a látszat teljesen eltűnt, mint a kapitalizmusban, újból és újból felbukkannak ilyen elméletek, amelyek a társadalmiságot gondolati úton természetivé változtatják vissza; így tesz például az úgynevezett szociális darwinizmus, amely azt akarja bebizonyítani, hogy a létért folyó harc a természet és a társadalom közös törvénye. Mindezek az elméletek figyelmen kívül hagyják, hogy a létért folyó tulajdonképpen harcban közvetlenül és valóságosan a biológiai értelemben vett életről és halálról, ölésről, jóllakásról vagy éhenhalásról van szó, míg a társadalomban minden osztályharc annak a többletmunkának a kisajátításáért folyik, amely az emberi munkaerő specifikus használati értékét alkotja. (A háborúban való ölésnek, ha a háború nem kannibalisztikus okokból folyik, semmi köze sincs ahhoz a létért folyó harchoz, amely a természetben zajlik le.) Maga a háború, mint később látni fogjuk, az imént jelzett gazdasági-társadalmi reprodukció — néha viszonylag önállósuló — kisérijelensége. Már a rabszolgaság legkegyetlenebb formáiban is ez a helyzet; hiszen az a tény, hogy a rabszolgák még kikényszerített munkateljesítményük legvégletesebb fokozásával is csak minimális lehetőségeket kaptak saját életük reprodukálására, csupán annyit jelent, hogy túlfokozták ezt a részesedést a rabszolgák többletmunkájában, ami erőteljesen korlátozta a rabszolgaság átlagos reprodukcióját; gazdasági-társadalmi jellege abban mutatkozik meg, hogy a termelésnek ez a módja csupán egy csaknem korlátlan rabszolgautánpótlás esetében volt lehetséges, és ennek csökkenésével el is kellett hálnia. (Fejlődés a késő római császári birodalomban.) Másrészt például a korai kapitalizmus gazdaságából kitetszik, hogy a kimeríthetetlennek látszó munkáskínálat az úgynevezett „szabad” emberekkel szemben is lehetővé tette a kizsákmányolás ilyen felfokozását.

Eltekintve ilyen tévtanoktól — mindegy, hogy jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen keletkeztek-e —, az osztályok és osztályviszonyok fejlődése ugyanazt a tendenciát mutatja, mint amit más társadalmi komplexusok esetében megfigyelhettünk: a létnek és viszonylatainak fokozódó társadalmi jellegét. A felvilágosodás és különösképpen Hegel óta ezt a fejlődést olyannak szokták feltüntetni, mint ami a szabadság irányába vezet. A szabadság problémája társadalmilag túl sokoldalú és túl sokértelmű ahhoz, hogy elemzéseink jelenlegi szintjén foglalkozhassunk vele. Ez a kérdés most, tehát tisztán és általánosan ontológiaiilag, abban a formában jelenik meg, hogy amilyen mértékben az általános gazdasági törvények mind tisztábban és világosabban fejeződnek ki — tehát ahogy a természeti korlátok visszaszorulnak —, úgy uralkodik el mind nyilvánvalóbban a véletlen az egyének társadalomban elfoglalt hely-

zetén. Az egyedi esetnek és az általános törvénynek ez a viszonya általános ontológiai tény. Többnyire persze nem veszik ezt figyelembe, mert például az egyes molekulák véletlenszerű sorsa senkit sem érdekel, és csak az a mód ébreszti fel a megismerés érdeklődését, ahogy az általános törvény érvényesül. Csakhogy az általános törvénynek és az egyedi esetnek ez a viszonya mindenütt, társadalmilag is érvényes. Amikor például Marx szerint a gazdasági válságban erőszakosan érvényesül a kapitalista termelés egysége és helyes arányai,¹³ akkor ez konkrétan azt jelenti, hogy X vagy Y tulajdonának csereértéke értékét veszti, és ő maga emiatt tönkremegy. De megszűnhet-e az a véletlen, hogy egy ilyen X sorsát Müllernak vagy Schulzenak kell-e elszenvednie? Azt hisszük: nem. És úgy látjuk, minél tisztábbá válik és minél inkább kibontakozik a reprodukciós folyamat társadalmisága, annál pucérabban lép fel ez a véletlenszerűség. Eközben kétségkívül létrejön a szabadság látszata, amely annyiban pusztá látszat, amennyiben a társadalmi lét növekvő társadalmasodásával az egyén mind több tárgyi összefüggés, viszonylat stb. uralma alá kerül.¹⁴ E helyzet további következményeivel csak később foglalkozhatunk.

De eltekintve attól, hogy miként dől el a szabadságnak ez a kérdése, az itt kiindulópontul szolgáló véletlen bizonyos konkretizálásra szorul. Iménti megjegyzéseinkben a véletlenszerűség egymáshoz képest objektíve különmemű két fajtájáról van szó. Az első abból fakad, hogy csak véletlenszerű lehet valamely ember biológiai értelemben vett születésének a viszonya ahhoz a társadalmi helyzethez, amelyet ez a születés közvetít. Ezzel persze nem tagadjuk az átöröklés törvényszerűségeit, amelyeket még nagyon kevésbé ismerünk; ez azonban nem érinti a véletlenszerűség itt tárgyalt specifikus fajtáját. Az általános törvénynek és egyedi tárgyainak viszonyában rejlő véletlenszerűség, mint már megmutattuk, egészen más jellegű a társadalmi létben, ahol a szervesetlen természet egyszerű egyede egyedi szubjektummá fejlődik, amely képes és kényszerül is teleológiai tételezésekre. Ezek persze nem változtathatják meg a törvény általánosságát és általános — az illető egyedi ember szempontjából — véletlenszerű hatásait, az egyed számára mégis bizonyos mozgásteret teremtenek, amely bizonyos mértékig módosíthatja az általános törvény reá gyakorolt hatását. Magától értetődik ugyanis, hogy a jelzett gazdasági válságok esetében az egyedek ökonómiai viselkedése nem közömbös önmaguk szempontjából; cselekvésük megmentheti őket a katasztrofális következményektől, vagy ellenkezőleg, a katasztrófa kellős közepébe kormányozhatja őket. E mozgáster megítélésakor természetszerűleg számításba kell venni, hogy a teleológiai tételezések összkövetkezményeit egyetlen tételező sem láthatja teljesen világosan; ez azonban csak beszűkíti, de korántsem szünteti teljesen meg ezt a mozgásteret.

Azt hisszük, nem haszontalan, ha utalunk az ilyen véletlenszerűségekre, amelyek az egyes ember életének megszüntethetetlen adottságai, mert így kiviláglik, hogy a gazdaság általános törvényei, amelyek meghatározzák a reprodukció tartalmát, formáját, irányát, ütemét stb., konkrét megvalósulásuk során milyen kevésbé rendelkeznek mechanisztikusan általános jelleggel. De azt is éppilyen fontos belátnunk, hogy a véletlen tömördek mozgástere a maga valódi kihatásaiban fontos részét alkotja az ember társadalmi életének.

¹³ Marx: Theorien über den Mehrwert. II/2. [Hrsg. Karl Kautsky. 4. Auflage, J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1921] p. 268 und 274. — [Értéktöbbség-elméletek. Második rész. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1961. 463., 467. o.]

¹⁴ MEGA, I. 5., p. 65—66. — [Marx—Engels: A német ideológia. MEM, 3. k., 64. o.]

Az így kialakuló dinamikus struktúrát csak akkor foghatjuk fel, ha a maguk szorosan egymásbafonódó összetartozásában helyesen értelmezzük a véletlen és a szükségszerűség szerepét és jelentőségét. Nem vezethet túlfeszítetten racionalizált polarításra az a tény, hogy látszólag bizonyos polarizáció jön létre, és hogy a társadalom a maga egészében közvetlenül a törvény, a szükségszerűség uralmát mutatja, az egyének élete viszont a különlegesen formált véletlenszerűségek hatáskörébe esik. A törvény és a véletlen egymásbafonódottsága inkább mind az egésznek, mind pedig a részeinek állandó sajátossága. Későbbi fejtegetéseink megmutatják majd, hogy a komplexusok bonyolult, egyszerre törvényszerű és véletlen kölcsönös vonatkozásaiból a társadalmi lét összkomplexusán belül mindkét póluson, tehát mind az egyes embernél, mind pedig a társadalom totalitásánál végső meghatározó ontológiai kategóriaként éppígylétük tűnik elő. Itt csak deklaratív módon jelenthetjük ki fejtegetéseinknek ezt a végkifejletét, mert ennek a kategóriának csak az adhatja meg igazi szintetikus létjellegét, ha a legsokrétűbb meghatározásokat foglalja magában, és az egyszerre kezdetnek és végnek tételezett empirikus éppígyléttel a jelzésére szolgáló szón kívül szinte semmilyen közös vonása sincs. Csak azért említettük meg itt ezt a lezárást, hogy az elvileg ellentétes és különmemű kategóriák újból és újból hangsúlyozott feloldhatatlan együttléte vesztésen ezzel valamit paradox jellegéből.

A társadalmi lét komplexitása korántsem jelenti, hogy hiányzik belőle a tagolódás, csak hogy ezt nem szabad konvencionálissá vált filozófiai értelemben felfognunk. Amióta a filozófia rendszerek alkotására vállalkozott, ezek — közvetlenül nézve — mindig tisztán egyneműsített statikus vagy dinamikus jellegű rendek voltak, amelyekben általában pontosan kimért hierarchia uralkodott. Ez a szigorú rend a legtöbb esetben magának mond ellent, mivel a rendező elvek — nagyon gyakran nem vagy nem egészen tudatosan — különmemű elvek hallgatólagos egyneműsítéséből alakultak ki. Hegelről szólva megpróbáltuk kimutatni, hogy a felépítés logikai elvei szakadatlanul kereszteződnek és vegyülnek az ontológiaiakkal, és hogy ez a hamisan egyneműsített különmeműség az ontológiailag helyesen megragadott tényeket gyakran egy logicsztikus hierarchia kényszerzubbonyába erőlteti és ezzel önmagát idegeníti el. A saját szándékok ilyen eltorzításai természetszerűleg az összes többi filozófiában is kimutathatók. Fejtegetéseink kiindulópontjukat és módszerüket a valóság marxizmus, materialista és dialektikus, ontológiai gondolati visszatükrözéséből merítik. A materializmus az ontológiában nem csupán azt jelenti, hogy megtisztítja az ontológiát a logikai és az ismeretelméleti kategóriák okozta zavartól, hanem főként azt, hogy félreérthetetlenül szétválasztja az ontológiai és az értéktételező szempontokat. A régi ontológia, amely vagy arra vállalkozott, mint a késői ókor, hogy filozófiailag helyettesítsen egy lehangyatló vallást, vagy amelyet közvetlenül teológiai feltételezésekéből fejlesztettek ki, mint a skolasztikáét, szükségképpen a létformák hierarchikus tagozódását teremti meg, ahol is a legfelsőbb lét (isten) mint a legigazibb lét egyúttal az értékhierarchia csúcsa is; gondoljunk csak arra, hogy miként fonódik össze az ontológiai istenbizonyítékban a lét és a tökéletesség. Természetesen a materialista ontológiának is el kell ismernie a valóság lényegének megfelelő létfokokat. Az ilyen tagozódás ismérveit és kritériumait azonban kizárólag a létnek mint létnek a jellegzetességéből szabad méríteni. Ez először is azt jelenti, hogy meg kell kérdezni: melyik létfok rendelkezhet léttel a másik nélkül, és melyik tételezi fel — létszerűen — a másik fok létét. Erre a kérdésre

világos és könnyen ellenőrizhető válaszokat lehet adni: a szervetlen természet nem feltételez semmilyen biológiai vagy társadalmi létet. Teljesen önállóan létezhet, viszont a biológiai lét feltételezi a szervetlen lét különös sajátosságát, és saját létét egyetlen pillanatra sem reprodukálhatja, ha nincs szakadatlan kölcsönhatásban vele. Éppígy a társadalmi lét feltételezi a szerves és a szervetlen természetet, és e kettős alapzat nélkül nem fejlesztheti ki önálló, mindkettőtől eltérő kategóriáit. Mindez értékszempontoktól függetlenül is lehetővé teszi a létfokok elrendezését, anélkül, hogy ez összekeveredne az ontológiai prioritás, az ontológiai függetlenség és függőség kérdéseivel.

Másrészt az ilyen tisztán ontológiai vizsgálat azt mutatja, hogy az egyik létszféra azért függ a másiktól, mert az alapjukul szolgáló kategóriákhoz képest minőségileg új kategóriák jelentkeznek benne. Ezek sohasem szüntethetik meg ama korábbiakat, amelyek létalapjukon uralkodnak. Kölcsönös vonatkozásaik inkább olyan átalakulásokra vezethetnek, amelyek az új létszférát megalapozó lét törvényszerűségeit megőrzik, de új összefüggésekbe iktatják be őket, és bizonyos körülmények között új meghatározásokat valószínűsítanak meg bennük, persze anélkül, hogy ezeknek a törvényszerűséseknek a lényegét meg tudnák változtatni. A korábbtól függő létszféra új kategóriái, törvényei stb. az ezeket megalapozó kategóriákhoz, törvényekhez képest újaknak és függetleneknek látszanak ugyan, de éppen újdonságukban és önállóságukban állandóan feltételezik ezeket, mint létük alapjait. Ebből, harmadszor, az következik, amiről más összefüggésekben gyakran beszéltünk már, hogy valamely függő szféra kategoriális sajátosságai sohasem egy csapásra, készen és beteljesülten bontakoznak ki, hanem egy történelmi folyamat eredményei, amelynek során az új létforma állandó reprodukciója mind bonyolultabban, önállóbban, a maga összefüggéseiben — viszonylag — mindinkább önmagába zártan hozza létre a rá specifikusan jellemző kategóriákat, törvényeket stb.¹⁵ Ezek a történelmi folyamatok szükségképpen ellentmondások és egyenlőtlenek, mivel hajtóerőik fölöttébb bonyolult kölcsönhatások, amelyek komplexusokon belül és komplexusok között működnek, és mivel nemcsak a mindenkori új létszférán belül hatnak egymásra kölönnemű tendenciák, hanem az alapul szolgáló és reá felépülő lét közti viszonylatok is kölönnemű tendenciákat mutató kölcsönhatásokat hívnak életre.

De ha egy ilyen fejlődésnek elég hosszú útszakaszát vizsgáljuk, elvileg pontosan megállapítható törvényszerű fejlődési tendenciákra bukkanunk. Helyes filozófiai megismerésük újból és újból nagy nehézségekbe ütközik. Főként azért van ez, mert, mint már megmutattuk, az ilyen tendenciák szükségszerűsége, iránya, üteme stb. csak post festum ismerhető meg. De ha figyelmen

¹⁵ (Ha itt a létszférák ilyen történelmi folyamatáról csak a függő létszférákkal, a szerves természettel és a társadalommal kapcsolatban beszélünk, ezt azért tesszük, mert a tudomány mindmáig csak ezekben tudta bebizonyítani, hogy a történelmi fejlődés kétséghatármentes tény. Tudjuk ugyan, hogy a szervetlen természet egyes komplexusainak is van történelme; így a Földnek is, amelynek fontos korszakait a geológia sok szempontból földerítette már. De ma még tudományos konkrétsággal nem fejthető ki, hogy a szervetlen természet totalitása szempontjából a történetiség milyen pontosan bizonyítható be és mutatható ki. Remény van arra, hogy az atomfizikának az asztronómiára való következetes alkalmazása tudásunkat ebben a tekintetben is kiszélesíti és elmélyíti majd. Mindenesetre Marx a történelmiségnek mint ontológiai elvnek a szempontjából nem ismert el határokat. „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát.”) MEGA, I. 5., p. 567. — [Marx — Engels: A német ideológia. MEM, 3. k., 20. o. (jegyzet, a főkéziratban áthúзва).]

kívül hagyva Marx javaslatát, nem az ember anatómiájában keressük a majom anatómiájának a kulcsát, akkor logikailag és ismeretelméletileg kézenfekvő az a hamis végkövetkeztetés, hogy magát a folyamatot teleológiaiinak fogjuk fel, olyannak, amely a későbbi stádiumra irányul. Magukban a folyamatokban azonban nem fedezhető fel teleológiai mozgató erő. Minden egyes szakaszban, a más szakaszokra történő átmenetekben csak oksági összefüggések és ezekből álló kölcsönhatások állapíthatók meg. Még a társadalmi létben is, ahol az emberek által végrehajtott egyedi tételezések kétségkívül teleológiai jellegűek, utóhatásaik, sok ilyen egyedi tételezés együttműködése, valódi kölcsönhatásai mindig tisztán kauzális jellegűek. Hiszen az ilyen teleológiai tételezések lényege, mint ezt a munka tárgyalásakor láttuk, éppen abban rejlik, hogy olyan oksági láncolatokat indítsanak be, amelyek — okságmeghatározta — következményei gyakran meghaladják azt, amit maga a teleológiai tételezés tartalmaz. Az ilyen mozgási irányok evolúciós beállítottságú tendenciáiban tehát sohase feltételezzük sem a társadalmi létben, sem a szerves természetben valóságosan ható teleológiát. A reprodukciós folyamatok post festum megállapítható iránya könnyen bírhat rá valamiféle teleológia feltételezésére, de a helyes gondolkodásnak eltökélten ellen kell állnia az ilyen csábításoknak. Még távolról sem ismertük ugyan meg kielégítően az itt működő konkrét törvényszerűségeket, de mindkét határfokon kétségkívül megállapítható egy ilyen fejlődési irány ténye: az, amit ismételten a természeti korlátok társadalmi létben történő visszaszorulásának mondtunk, a specifikusan társadalmi erők, viszonylatok, kategóriák, törvények stb. állandó mennyiségi és minőségi megerősödése olyan folyamatnak bizonyul, amelyben a társadalmi lét meghatározásai mind tisztábban társadalmiakká válnak, mind határozottabban felszámolják természeti meghatározottságokhoz való kötöttségüket. A szerves természetben is hasonló folyamat játszódik le: a biológiai meghatározások itt mind tisztábban, mind specifikusabban válnak biológiaiakká. Ezzel az általános mozgásiránnyal természetesen véget is ér a hasonlóság; az egyes meghatározások, viszonyaik, növekedési tendenciáik már nem hasonlítanak.

Gondolatilag persze az ilyen folyamatokat értékelően is felfoghatjuk. De hamar kitetszik, hogy az értéknézőpont itt nem a dolog lényegéből fakad, hanem tisztán gondolatilag választották és kívülről alkalmazták egy különne-mű anyagra; ezért a gondolkodás történetében gyakran elő is fordult, és még ma is előfordul, hogy a természetiséget értékpredikátummal látják el és a társadalom társadalmivá válását negatívan értékelik. De ha az ilyen folyamatokat tisztán ontológiaiilag vizsgáljuk, vagyis valamely létmód belső fejlődési tendenciái szerint, akkor a társadalmi lét éppígylétét gondolati visszatükröződése lényegesen jobban közelítheti meg. És a tisztán ontológiai nézőpont itt is kritikailag megalapozottnak bizonyul, ellentétben az értékek imént jelzett önkényével. Ugyanis a munka ontológiai elemzésekor megállapíthattuk már, hogy az érték egységes, létből fakadó értelemmel rendelkezik ugyan a társadalmi létben belül, és hogy az értékelés itt elkerülhetetlenül megvalósítandó gyakorlati magatartás, amely szükségszerűen nő ki a társadalmi lét specifikus meghatározásaiból, és specifikus működéséhez nélkülözhetetlen, de mind a szerves, mind pedig a szervetlen természet vonatkozásában pusztán szubjektív és ezért leírhatatlanul önkényes tételezés marad. A helyzet természetesen rögtön megváltozik, mihelyt már nem a magábanvaló természetről, hanem a társadalom és a természet anyagcseréjéről van szó. Maga a munka és

a gyakorlat összes bonyolult társadalmi formái egyaránt azokon a természeti tárgyakon is végrehajtják az objektíve szükségszerű teleológiai tételezéseket, amelyek ennek az anyagcserének a körébe tartoznak, és ezekből létszükségszerűséggel fakadnak értékek és értékelések. Amikor Marx például a pénz-kérdéssel kapcsolatban az aranyról és az ezüstről beszél, ezt mondja: „Az arany és ezüst nem pénz természetűtől fogva, de a pénz természetűtől fogva arany és ezüst.” Előzőleg azokat a gazdaság-meghatározta tárgyi kritériumokat fejti ki, amelyek alkalmassá tesznek egy természeti tárgyat arra, hogy gazdaságilag pénzként funkcionáljon; ilyen a „minőség egyformasága”, ilyen a nemesfémeknek az a tulajdonsága, hogy „viszonylag sok munkaidőt . . . kis terjedelemben foglalnak magukban” stb. Mivel az arany és az ezüst természeti tulajdonságai megfelelnek ezeknek a kritériumoknak, a pénz „természetűtől fogva arany és ezüst”. Marx is kimutatja, hogyan vezethető le a társadalomnak és a természetnek ebből az anyagcseréjéből az arany és az ezüst esztétikai értékszerűsége is.¹⁶

Ilyen módszerrel kell ontológiaiilag is a társadalmi lét belső struktúrájának elemzéséhez hozzáfognunk. Vagyis meg kell vizsgálnunk, hogy melyik kategóriának, illetve kategóriakomplexusnak van ontológiai elsőbbsége a másikkal szemben, melyik létezhet a másik nélkül, másrészt melyiknek a létezése tételezi fel ontológiaiilag egy másik létét. Ha most ebben a tisztán ontológiai értelemben vizsgáljuk a társadalmi létet, akkor rögtön észre kell vennünk, hogy az ember biológiai reprodukciója nélkül társadalmi lét sem lehetséges. A szerves természet és a társadalmi lét összefüggésének ez a pontja egyúttal a lét-fok minden bonyolultabb és közvetettebb kategóriájának ontológiai alapja. Az emberek végtelenül hosszú ideig még túlnyomórészt csak biológiaiilag reprodukáltak önmagukat, anélkül, hogy ebben a reprodukciós folyamatban létrehozták volna a tulajdonképpeni társadalmi tárgyiassági formákat. Viszont egyszerűen elképzelhetetlen, hogy ezeket a formákat létezőknek gondoljuk, ha nem fogadjuk el, hogy létalapjuk az emberek biológiai reprodukciója. Ennek a létmozzanatnak tehát ontológiai elsőbbséget kell tulajdonítani a másikkal szemben, ahogy a fejlődés magasabb fokán a használati értéknek (a gazdaságilag, munkával feldolgozott természeti tárgynak) ontológiai elsőbbsége van a csereértékkel szemben; a használati érték létezése, működése csere, tehát csereérték nélkül ismét csak lehetséges, és hosszú időszakokon keresztül valóság is volt, viszont a csereérték nem létezhet használati érték nélkül.

Az emberi élet biológiai reprodukciójának ez az ontológiai elsőbbsége éppen ezért — szintén ontológiaiilag — elsőbbséget élvez minden más emberi tevékenységgel, minden más gyakorlattal szemben. A munka, amelyben, mint megmutattuk, először fejeződik ki a társadalmi lét ontológiai sajátossága, magától értetődően eleinte és nagyon sokáig ennek a reprodukciónak a közvetlen szolgálatában áll. De ez egyúttal a társadalmi lét ontológiai genezise, mivel az emberi élet biológiai reprodukciójának összes mozzanatai mind társadalmibb jelleget öltenek, és olyan meghatározásokat keltenek életre, amelyeknek — éppen létszerűen — nem lehet már analógiájuk az élet biológiai reprodukciójával (főtt étel, ruházat stb.), és másrészt, az ehhez szükséges munka, munkamegosztás stb. dialektikájának következtében, azokat a tevékenységeket

¹⁶ Marx: Zur Kritik der politischen Ökonomie [J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1919]. p. 156—157 und 159. — [A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM, 13. k., 117., 118—119. o.]

is beillesztik a reprodukció folyamatába, amelyeket csak távoli közvetítés kapcsol a biológiai reprodukcióhoz, és amelyek már mind tisztább társadalmi jelleggel rendelkeznek (nyelv, csere stb.). Ezért amikor Marx bebizonyítja a gazdaságnak a történelmi materializmus szempontjából döntő módszertani elsőbbségét, ebből az alapvető ontológiai tényből indul ki: „Az előfeltétel nélküli németeknél azzal kell kezdenünk, hogy leszögezzük minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy 'történelmet csinálhassanak', meg kell élniük. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítás, magának az anyagi életnek a termelése, márpedig ez olyan történelmi tett, minden történelemnek olyan alapfeltétele, amelyet még ma is, mint évezredekkel ezelőtt, naponként és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson.”¹⁷

Nem szorul nagyon részletes magyarázatra, hogy itt ontológiai, nem pedig ismeretelméleti, logikai vagy akár tudományelméleti levezetésről van szó. Az ember biológiai reprodukciójának lételsőbbsége, mint gazdasági tevékenységének kiindulópontja, és ez mint egyre tisztább társadalmi aktivitásainak ontológiai-genetikus alapja: ez az az alapvetés, amelyet a marxizmus általános filozófiája elválaszthatatlanul összeköt a társadalmi-történelmi fejlődésről alkotott elméletével, a történelmi materializmussal; ez a kötelék annál is erősebb és megalapozottabb, mivel, mint már kimutattuk, maga a történelmiség is a marxizmus világnézetének alapvető ontológiai elve. Ezek az összefüggések, ha a megismerés minden más elvét, joggal, e létkérdés eldöntése mögé helyezzük, egyrészt világosan mutatják a lét ontológiai prioritását, másrészt azon bonyolultabb emberi tevékenységek fejlődésének is tisztán megragadható ontológiai alapot adnak, amelyek a közvetlen látszat szerint teljesen függetlenek a gazdasági tevékenységtől. A történelmi materializmus belső szükség-szerűsége, tudományosan szilárd megalapozottsága csak a dialektikus materialista ontológiára épülhet fel.¹⁸

Ha nem ontológiailag közelítünk meg valamely sajátképpen ontológiai kérdést, ebből további filozófiai zavarok következnek. A módszer ismeretelméleti beállítottsága — minél inkább Kant befolyása alatt történik, annál inkább — szükségképpen a lét és az érték problémakörének megengedhetetlen összekeveredésére vezet. Érdekes itt megfigyelni, hogy, noha maga Kant ridegen elutasította az ontológiai istenbizonyíték logikáját, követői között mind erőteljesebben kezdett kialakulni a lételsőbbség és az értékszint közti konvergencia. Mégpedig kettős irányban: azok, akik a marxi módszer ismeretelméleti

¹⁷ MEGA, I. 5., p. 17. — [Marx—Engels: A német ideológia. MEM, 3. k., 29. o.]

¹⁸ A II. Internacionálé teoretikusai mindezeket a kérdéseket — a kantianizmus és a pozitivizmus hatására — tisztán ismeretelméletileg vizsgálják. Így azután vagy dogmatikusan megmerevítették vagy idealisztikusan felbomlasztották a történelmi materializmust. Csak Leninnel indul el újra a marxi koncepció helyes megértése felé vezető mozgás. De mivel ő maga tárgyalja mindig a materialista-dialektikus ontológiából indul ugyan ki és erre is törekszik, de nyelvi kifejezéseiben nem mindig válik el az ismeretelméleti formáktól, gyakran rosszul értelmezték azt a módot, ahogyan helyreállította a marxi ontológiát. Egyrészt a sztálini korszakban új dogmatizmus alakult ki, másrészt pedig e dogmatizmus ellenzői nem találták meg az utat az igazi marxi ontológiához, és arra tettek kísérletet, hogy a történelmi materializmust a dialektikus, ontológiailag materialista-dialektikus világméltól függetlenül alapozzák meg filozófiailag. Ezek a törekvések ezért kudarcra voltak ítélve; így az én kísérletem is, amelyet a „Történelem és osztálytudat”-ban tettem, és Sartre-é, a „Critique de la raison dialectique”-ben.)

felvizezése ellenére hűek maradtak a történelmi materializmushoz és nem akarták megszüntetni a gazdaság elsőbbségét a társadalmi életben, a gazdasági élet ontológiai elsőbbségének értékhangsúlyt kölcsönöztek, és az egész felépítményt, különösképpen mindazt, ami az ideológiával összefügg, bizonyos filozófiai megvetéssel kezelték, olykor azzal a nem-mindig-tudatos akcentussal, mintha az egyedül hatékony és fontos gazdaság pusztá epifenomenonjáról volna szó; ezzel szemben azok, akiknél az értékhangsúly tendenciája került túlsúlyba, ilyen okokból, szintén gyakran öntudatlanul, megvetően félretolták a társadalmi törvényeket, és a fejlődés ontológiailag megalapozott marxi fogalmából valamiféle értékejlődést csináltak, ahol is álláspontunk szempontjából egyre megy, hogy ehhez a kanti végtelen fejlődésnek vagy valami Hegel módján felépített történetfilozófiának a modelljét alkalmazták-e. Érdekes, hogy a marxi módszer ilyen eltorzításának mindkét filozófiai tendenciája megtalálható mind a politikailag baloldali, mind pedig a jobboldali beállítottságuknál.

Maga Marx ezzel szemben nagyon pontosan megkülönbözteti a létet és az értéket, és, mint korábbi fejtegetéseinkből világosan kitűnik, sohasem kantiánus módra pusztán ismeretelméletileg állítja ezeket egymással szembe mint létet és Legyent, hanem az értéknek, az értéktételezésnek, az értékmegvalósításnak kijelöli a társadalmi lét ontológiájában az őket megillető helyet. Világosan láthatjuk ezt, ha még egyszer emlékeztetünk a szükségyszerűség és a szabadság birodalmáról szóló híres és döntő kijelentésére. Marx ezt mondja erről: „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Fejlődésével együtt bővül a természeti szükségyszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a területen a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy ez mint vak hatalom uralkodna rajtuk; és hogy ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségyszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségyszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel: a munkanap megrövidítése.”¹⁹

Csak az utolsó fejezetben foglalkozhatunk azokkal a konkrét következtetésekkel, amelyek ebből a szembeállításból a társadalom és az ember számára adódnak. Itt csak azt kell belátnunk, hogy a szabadság birodalma, amelyben Marx a társadalmi fejlődés legfőbb értékét, értékkiélesződését látja, nem gazdasági jellegű, sőt kilép a gazdaság területéről, amely, mint Marx éppen itt határozottan állítja, szükségképpen mindig a szükségyszerűség birodalma marad. Ezen az ontológiai lényegén még a gazdasági gyakorlat legvégletesebb és legjobb humanizálása — „az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között” — sem változtathat. A szabadság birodalmát Marx úgy jellemzi, hogy ezen túl kezdődik meg, hogy benne az emberi

¹⁹ Marx: *Das Kapital*, III. 2. [4. Auflage. O. Meissner, Hamburg] p. 355. — [A tőke, 3. k., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 786. o.]

erőkifejtés öncél, ami a gazdasági gyakorlat keretei között ellentmondás volna, mivel az erőkifejtés mint öncél ellentétben áll e gyakorlat struktúrájával. (Egyes esetekben lehetséges ugyan, hogy a gyakorlat szubjektíve az emberi öncél megvalósulásaként hat, de ez nem szüntetheti meg a benne meglevő, másként strukturált teleológiai tételezések objektív természetét.) Az erőkifejtés mint öncél feltételezi az emberi személyiség teljes kibontakozásának társadalmi értékét, tehát értéket képvisel. Későbbi fejtegetéseink, eddigi lehetőségeinknél pontosabban és részletesebben, megmutatják majd, hogy az érték-szerűség is, akárcsak maga az egyéniség, a társadalmi fejlődés terméke, és ezért minden konkrét megnyilvánulásában — minél magasabb fokon állnak, minél egyedülállóbbak ezek, annál inkább — ontológiailag mindenkor feltételezi a termelés meghatározott fokát; más összefüggésekben megmutattuk már, hogy a termelőerők objektív fejlődése az emberi képességek fejlődésével egyenlőtlenül és ellentmondásosan megnyilvánuló, de szükségszerű egyidejűséget mutat. Marx, aki itt a szabadság birodalmát a szabad idővel hozza összefüggésbe, pusztán arra mutat rá, hogy alapfeltétele a társadalmilag szükséges munkaidő megrövidítése, amelyet csak a termelőerők fejlődése tesz lehetővé. De ezzel világossá válik, hogy a legfőbb emberi értékeket Marx ontológiailag a valódi ember ontológiailag elsődleges gazdasági gyakorlatából, valódi reprodukciójából vezeti le. Magától kitűnik itt, hogy az értéknek ez az ontológiai függősége csak keletkezését, lényegét, az emberi gyakorlat rendszerében elfoglalt helyét határozza meg pontosan, de érték-jellegét korántsem csökkenti le, sőt ellenkezőleg, csak fokozza ezt, azáltal, hogy bepillantást enged eredetének és érvényességének létszerű szükségszerűségébe.

A valóságos, az értékekkel szemben semleges gazdasági fejlődésnek és az objektíve érvényes értékeknek ezt az éppen létszerűen elválaszthatatlan egységét éppilyen világosan megfigyelhetjük egy másik, kifogástalanul megállapítható általános tendenciánál, amely a társadalmi lét társadalmiságának kibontakozásában érvényesül: az emberiségnek mint többé már nem néma emberi nemnek a létrejöttére gondolunk. Korábbi fejtegetésekből ismerjük már e jelenség általános körvonalait. Alapvető tény itt az emberiség gazdasági integrációja a világpiac formájában, amely gyakran közvetett, de tényleges, az egyéni tudat számára is elutasíthatatlan kapcsolatot teremt az összes ember között, akik az emberiséget együttesen megtestesítik. Ez a folyamat és eredménye, a megvalósulóban levő emberi nem, társadalmi jellege miatt nem néma. Hiszen biológiailag nézve azóta létezik az emberi nem, amióta objektíve levált a főemlősök fajairól és objektíve önálló nemmé vált. De ha ezt a nemet pusztán objektív biológiai totalitásában vizsgáljuk, akkor éppolyan némának bizonyul, mint az, amelyikből származott. A némaság csak akkor szűnhet meg, amikor a munka és a munkamegosztás stb. végrehajtott teleológiai tételezés objektív és szubjektív eredményeinek következtében már nem pusztán biológián fog alapulni a filogenetikai reprodukció, hanem ezt egyre erősebb, egyre dominálóbba váló társadalmi meghatározások fedik el, módosítják, alakítják át stb. De a munka és a munkamegosztás, elszigetelten tekintve — ami persze éppen itt megtévesztő hiba volna — csak objektíve szüntetné meg a nem némaságát; igazán csak akkor szűnhet ez meg, amikor nemcsak objektíve valósul meg a többé már nem néma nem, hanem elérkezik önnön magáértvalóságához is. (Tudjuk már, hogy ez a folyamat a valóságban miként zajlik le: mind nagyobb emberi közösségek válnak tagjaik számára a nem többé már nem néma megtestesüléseivé.)

Ehhez azonban az szükséges, hogy a társadalmi létben tudatosodjon a társadalmi reprodukció során létrejövő magábanvaló, mégpedig oly módon, hogy ez a tudatosodás az emberi nem mindenkori megtestesülését úgy helyeselve, mint ami a saját — egyéni — létéhez is hozzátartozik, tehát értéktételezés legyen, mellyel hitet tesz az így létrejött érték mellett. Minél szélesebben, magasabban és mélyebben bontakoznak ki ilyen társadalmi képződmények, minél erősebb köztük a társadalmi kölcsönhatás, annál inkább közeledhet az emberek tudata az emberiségnek mint az emberi nem társadalmi-filogenetikai egységének a — kezdetben pusztán gondolati — tételezéséhez. Nyilvánvaló, és különböző helyeken ki is fejtettük már, hogy ennek az egységnek valódi alapjául a világpiac fejlődése kínálkozik, és ennyiben a történelem eddig megtett útja már erősen közeledik az emberi nem ilyen egységének megvalósításához. Ez azonban egyelőre csak magábanvalóságára vonatkozik. Az egyenlőtlen fejlődés ellentmondásossága ezen a területen kettős formában nyilvánul meg: egyrészt rendszerint — és a társadalmi gyakorlat szempontjából ez a döntő — igenlően értékeli ugyan az emberi nem magábanvalóságának irányába haladó integráció reálisan elért formáját; sőt egyesek számára lehetőség nyílik arra, hogy a történelem fejlődésvonalának elébe vágva, gyakran jelentős társadalmi hatást is gyakorolva kifejezzék az emberiség egységes magáértvalójának intencióját. Másrészt viszont — erről is beszéltünk már — meg akarják gátolni ezt a továbbfejlődést, le akarják küzdeni a holnapot a ma nevében. Mindkét mozgásban, amely történelmileg rendkívül változékonny formákat ölt, értékek helyesléséről és tagadásáról, objektív értékek közti objektív konfliktusokról van szó; mindketten szükségképpen abból a talajból nőnek ki, amelyet a mindenkori gazdasági-társadalmi fejlődés alkotott meg. Ha tehát sok értékelés szögesen ellentmond is jelenének, ez nem jelenti azt, hogy az érték apriorisztikusan független a valóságtól, mint a kantianusok vélik, hanem ez további példa arra, hogy az általános fejlődés a maga szükség-szerűségében magában foglalja az ellentmondásokat a maguk — szintén létező — megjelenési formáiban, és hogy valamely létfok igazi totalitását lehetetlen adekvát módon megragadni az ilyen ellentmondásosságok megértése nélkül. A világpiac megkerülhetetlen alap az emberi nem önmagáért levő egységének megvalósításához; de ez csak ennek magábanvalóságát tudja — ezt persze szükségszerűen — létrehozni, és ezt magáértvalósággá csak maguknak az embereknek a tudatos cselekedete alakíthatja át és emelheti fel. Ennek a folyamatnak nélkülözhetetlen mozzanata az, hogy a helyes értéktételezések megvalósítják a valódi értéket. Eközben csöppet sem csökken vagy gyengül ennek az emberi tevékenységnek a fontossága, aktív jellegének valódisága, mert csak olyan embereket mozgat, akiket magának az általános folyamatnak a valódi és objektív meghatározásai formálnak meg és tesznek alkalmassá ilyen aktivitásra, és akiket ez a folyamat olyan elutasíthatatlan alternatívák elé állít, amelyekre értékelő, értékfejlesztő vagy értékgátló módon választ adnak.

2

KOMPLEXUSOKBÓL ÁLLÓ KOMPLEXUSOK

A társadalmi lét csak szakadatlan reprodukciójában létezik, szubsztanciája mint lét lényegileg szakadatlanul változik, s éppen az jellemzi, hogy a reprodukció szakadatlan változása mennyiségileg és minőségileg mind fokozottabb

módon újból és újból létrehozza a társadalmi lét specifikus szubsztanciális vonásait. Mivel a társadalmi lét a szerves természetből fakadt, szükségképpen megőrzi eredetének állandó ontológiai ismérveit. A két létszférának ez a — valódi reprodukciós folyamatban újból és újból felfüggesztett és a változások révén mindig újból helyreállított — közvetítő tagja az ember mint biológiai lény. Ennek — biológiai — reprodukciója nemcsak a társadalmi lét nélkülözhetetlen előfeltétele, hanem magának a reprodukciós folyamatnak egyik pólusa is; a másik pólus magának a társadalomnak a totalitása. A társadalmi létnek és a szerves természetnek ez az elválaszthatatlan kapcsolata egyúttal megmutatja a két létszféra közti minőségi különbséget is. Az élőlények biológiai reprodukciója ugyanis a szerves természetben egyenesen azonos létük folyamatával. Létét persze minden élőlény bizonyos konkrét — szerves és szervetlen — környezetben valósítja meg, amelynek változatlansága vagy változása döntően hat mind az ontogenetikai, mind pedig a filogenetikai értelemben vett biológiai reprodukciós folyamatra. De az élőlény és a környezet összes állandóan meglevő kölcsönhatása között a túlsúlyos mozzanat mégis az itt, hogy miként hat a környezet az élőlényre, miként serkenti, engedi vagy gátolja reprodukcióját; végső soron ez határozza meg a fajok, a nemek stb. fennmaradását vagy kihalását. Eközben természetesen nem lebecsülendő szerepet játszik az élőlényeknek az a képessége is, hogy biológiailag alkalmazkodnak az ilyen változáshoz, de a döntő hajtóerő maga az objektív változás. A szerves világ történetisége lényeges fejlődési fázisait tekintve nem választható el a föld geológiai történelmétől. Az egyes élőlények a maguk reprodukciós folyamatában egyrészt a szervetlen és a szerves természetnek ezzel a totalitásával állnak szemben, másrészt, konkrét kölcsönhatások viszonylatában, ennek a totalitásnak egyedi, szerves és szervetlen, részmozzanataival. Mivel közvetlenül az a látszat keletkezik, mintha e mozzanatok kiválasztását az élőlények szerveinek sajátos mivolta határozná meg, az Uexkülléhez hasonló elméletek jönnek létre az élőlények környezetéről. Az élőlények sorsát valóban döntően meghatározhatják olyan reális erők és tárgyak, amelyeket organikusan képtelenek észlelni; a valóban ható mozzanatoknak csak kis részét alkotja a környezettel való kölcsönhatásoknak az a köre, amelyet az organizmus határoz meg. Nem törekedhetünk arra, hogy részletesen kifejtjük ezt az ontológiai helyzetet, de annyi bizonyos, hogy az élőlényeknek és környezetüknek a kölcsönhatása olyan jellegű, hogy ebben szükségképpen a környezet a túlsúlyos mozzanat, hiszen az élőlény közvetlenül az összkörnyezetben foglal helyet, és reprodukciós folyamatának nem kell kialakítania állandóan közvetítő részmozzanatokot önmaga és a totalitás között. Így az egyes élőlények és környezetük között csak elenyésző mértékben van igazi kölcsönhatás. A szerves természetben az egyes élőlények reprodukálódnak, és ez a reprodukció persze mindig közvetlenül egybeesik a filogenetikai reprodukcióval. A nem némasága éppen erre a közvetlen azonosságra épül fel.

A társadalmi lét viszont alapstruktúráját tekintve két dinamikus, önmagát a mindig megújuló reprodukciós folyamatban tételező és megszüntető komplexusnak: az egyes embernek és magának a társadalomnak a polarizációját mutatja. Ami az embert illeti, ő először és közvetlenül, de végső soron megszüntethetetlenül biológiailag létező lény, a szerves természet egy darabja. Már ez a sajátos mivolta is komplexussá teszi; hiszen minden egyes élőlénynek, a legprimitívebbnek is, ez az alapstruktúrája. A szerves természetben, mint korábban kimutattuk, úgy zajlik le ez a fejlődés, hogy a külvilág erede-

tileg még egyszerűen fizikai vagy kémiai impulzusai az organizmusban a specifikus biológiai jelenségmódokban kapják meg objektív alakjukat; így lesznek hangok a légrezgésekből, amelyek mint ilyenek eredetileg tisztán fizikailan hatottak, így lesz kémiai hatásokból szaglás és ízlelés, így alakulnak ki a látószervekben a színek stb. Az ember emberréválása feltételezi az ilyen tendenciák nagyfokú biológiai fejlettségét, de nem áll meg itt, hanem erről az alapról kiindulva már tisztán társadalmi képződményeket hoz létre: az auditív nyelvet és zenét, a vizuális képzőművészeteket és írást. Ez a megállapítás kiegészíti azt, amit korábban a táplálkozásról és a szexualitásról mondtunk. Az ember megszüntethetetlenül biológiailag determinált élőlény marad ugyan, keresztülmegy az élőlények szükségszerű körforgásán (születés, növekedés, halál), de gyökeresen megváltoztatja környezetéhez fűződő kölcsönös vonatkozásának jellegét, mivel a munkában végrehajtott teleológiai tételezéssel aktívan befolyásolja, tudatosan és szántszándékkal változásoknak veti alá a külvilágot. De primitív fokon is, amelyen még nem befolyásolhatja döntően az őt kialakító természetet, a természeti környezet és a hatást gyakorló változások mozgásteré közé társadalmilag hatékony meghatározások komplexusa iktatódik, amely végül is döntő szerepet játszik abban, hogy miként reagálnak az emberek a természeti változásokra. Gondoljunk például az utolsó európai jégkorszakra és abbamaradására. A szerves természet szempontjából nézve megállapítható itt, hogy állatfajok haltak ki vagy vándoroltak el, és hogy növények pusztultak el vagy nőttek újra. Társadalmilag bizonyos, a gyűjtögetés, a vadászat, a halászat szintjén levő társadalmak számára specifikus, vissza nem térően kedvező feltételek között egyedülálló kulturális fellendülés következik be. (Barlangfestészet Dél-Franciaországban és Spanyolországban.) A jégkorszak abbamaradása megsemmisíti ugyan ezeknek a kultúráknak az alapjait és ezzel magukat a kultúrákat is, a kis társadalmakba integrált, munkát végző emberek azonban már nem pusztán passzívan-biológiailag alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez, hanem újraorientálják aktív társadalmi reakcióikat, a gyűjtögetés korszakából a mezőgazdaság, az állattenyésztés korszakába mennek át, és mindabba, ami ebből a fordulattól következik. Ennek az újakezdésnek az egyes termékei gyakran alacsonyabbrendűek, mint a megelőző szerencsés epizódéi, de a továbbfejlődés olyan lehetőségeit rejtik magukban, amelyek amabban társadalmi-strukturális okokból nem alakulhattak ki. A társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényszerűségei tehát már ebben a korai fejlődési válságban is megmutatkoznak: ilyenek a termelési mód elsődlegessége a belőle következő magasabbrendű objektívációkkal szemben, és az, hogy a fejlődés egyenlőtlenül megy végbe magának a termelésnek és társadalmi jelenségmódjainak a viszonylatában.

Mindebben a társadalmi lét egy alapvető ontológiai tényállása nyilatkozik meg: az ember mint nem pusztán biológiai élőlény, hanem egyúttal valamely társadalmi csoport munkát végző tagja nincs már közvetlen kapcsolatban az őt környező szerves és szervetlen természettel, sőt önmagával mint biológiai élőlénnel sem, hanem mindezeket a nélkülözhetetlen kölcsönhatásokat a társadalom közege közvetíti; és mivel az ember társadalmisága összkörnyezetével kapcsolatos aktív, gyakorlati magatartását jelenti, az ember nem egyszerűen elfogadja a környezetet és változásait, és nem egyszerűen alkalmazkodik hozzájuk, hanem aktívan reagál rájuk, a külvilág váltoásaival a saját megváltoztatott gyakorlatát állítja szembe, amelyben az objektív valóság megszüntethetetlenségéhez való alkalmazkodás és a valóságnak megfelelő új célkitűzé-

sek elválaszthatatlan egységet alkotnak. Magától értetődően maga az ember is megváltozik azáltal, hogy megváltoztatja viszonyát az őt környező természethez. De óriási különbség, hogy ez az átalakulás spontán-akaratlan biológiai alkalmazkodási folyamat-e az új természeti tényekhez, vagy a saját társadalmi gyakorlat következménye, még akkor is, ha eközben csak az egyes közvetlen aktusok szándékoltak és akartak, és az összátalakulás társadalmilag spontán szükségyszerűséggel fakad ezekből. Mert ebben az esetben nem közvetlenül következik be mindez, hanem társadalmilag szabályozott módon; létrejönnek a munka új formái, ezekből a munkamegosztás új formái, amelyekből viszont az emberek egymás közti gyakorlati viszonyatainak új formái következnek, és ezek azután, mint a munka elemzésekor láttuk, visszahatnak magának az embernek a sajátos mivoltára. De tisztán kell látnunk, hogy az emberek így végbemenő változásai elsődlegesen társadalmi jellegűek; amennyiben biológiailag (és ennek megfelelően: pszichológiailag) hatnak, ezek a változások azt jelentik, hogy az ember fizikai léte alkalmazkodik átalakult társadalmi feltételeihez. Tehát még amikor a szervetlen természet megváltozása adta meg az eredeti indítékot az ilyen változásokhoz (a jégkorszak vége), akkor sem közvetlen behatásokról van szó, mint a nem emberi élőlények esetében, hanem társadalmilag közvetett hatásokról. A természeti korlátok oly gyakran említett visszaszorulása most, ha a társadalmivá vált ember reprodukciós folyamatát vizsgáljuk, olyan értelmet nyer, hogy a társadalom itt az ember és a természet közti közvetítés kiküszöbölhetetlen közegévé vált.

Ha meg akarjuk érteni ennek a döntő ontológiai tényállásnak a teljes jelentőségét, akkor még néhány kiegészítő megjegyzéssel kell konkretizálnunk ezt. Először is a legkezdetlesebb, leggyámoltalanabb munkabeli teleológiai tételezéssel olyan folyamat indult be, amelynek fejlődési dinamikája — ha az éppen általa életre hívott társadalom nem tanúsít legyűrhetetlen strukturális ellenállást — önmagában véve korlátatlan. Valamely teleológiai tételezés mindig új tételezéseket idéz elő, míg ki nem alakulnak belőlük azok a komplex totalitások, amelyek mind átfogóbban, mind kizárólagosabban társadalmian gondoskodnak az ember és a természet közti közvetítésről. De, mint az iménti példa is mutatja, a tételezéseknek már — e közvetítések szemszögéből nézve — primitív, hézagos együttműködése is betölthet valamiképpen ilyen funkciókat. A munka, a munkamegosztás stb. állandó reprodukciója mind kuszábbá, mind sűrűbbé és az emberek egész létét átfogóbbá teszi a közvetítésnek ezt a közegét, így hát sok egyedi esetben közvetlenül már nem látható, csak elemzések segítségével deríthető fel, hogy az embernek, tevékenységének, viszonyatainak stb. bizonyos változásai létszerűen a társadalom és a természet anyagcseréjéből erednek. Másodszor is: érdemes egy pillantást vetni arra, hogy miként alakul át maga az ember az ilyen folyamatban, mert ez hozza napfényre annak dialektikáját, amit az ember tudatosan akart, illetve amit benne a fejlődés spontánul hívott életre. Ezt a tényállást két ellentétes nézőpontról kiindulva szokták hamisan megítélni: egyrészt elszigetelik az ember aktív szerepét ebben a folyamatban, elválasztják gyakorlatának alternatív struktúráját mind a valóságnak e gyakorlatot valóban kiváltó tényeitől, mind pedig attól, hogy miként hat és hat vissza objektíve ez a valóság e tevékenységek szubjektumaira, s így az ember létének és kifejlésének alapjául egy megmagyarázhatatlan, megokolatlan autonómiát konstruálnak, másrészt rejtélyessé teszik a változásokat azáltal, hogy a „miliónek” mechanikus-ellenállhatatlan erőt tulajdonítanak. Valójában az alternatívákat konkrétan a tár-

sadalom természettel folytatott anyagcseréje állítja fel. Az embernek el kell buknia, ha nem reagál rájuk aktív alternatív döntésekkel, új teleológiai tételezésekkel. Gyakorlati megvalósításuk során (a dünamisz korábban már kifejtett arisztotelészi értelmében vett) lehetőségek szabadulnak fel és aktualizálódnak benne. Mármost azáltal, hogy helyesen felállított és megválasztott alternatívák — abban az értelemben helyesen, hogy megfelelnek a „nap követelményeinek” — társadalmilag rögződnek, beépülnek az emberek társadalmi reprodukciójába, az egyes emberek és a társadalom folyamatos reprodukciójának alkotóelemeivé válnak, növelik a társadalom teljességének életképességét, és egyúttal kiszélesítik és elmélyítik az egyes emberek individuális képességeit.

A reprodukciónak ez a milyensége már azért is fölöttébb jellemző a társadalmi lét sajátosságára, mert kifejeződik benne kontinuitásának különös jellege. A kontinuitás természetszerűleg mindenféle lét ismérve. De a szerves természetben — hogy csak a legközelebbi létszférát állítsuk szembe a társadalmi léttel — a kontinuitás tisztán objektíven létezik, pusztán önmagában van meg a filogenetikai reprodukció formájában, amely közvetlenül az ontogenetikai reprodukcióban fejeződik ugyan ki, de az ezt megvalósító egyedi lény számára teljesen transzcendens módon. A nem némasága a szerves életben, amiről már gyakran beszéltünk, pusztán összefoglalja ezt a fölöttébb bonyolult tényállást. Amikor viszont ezzel szemben a nembeliségnek a társadalmi létben végbemenő reprodukcióját nem tekintjük már szükségképpen némának, akkor ezt a fontos igazságot a túlzás révén tévedéssé változtatnánk át, ha az ellentétet úgy fogalmaznánk meg, hogy a nem-tudatost, a tudatosodásra képzelte a már tudatossal állítanánk szembe. A szerves természetben megnyilatkozó nembeliség néma magábanvalóságának valódi ontológiai átváltozása a társadalmi lét immár nem néma magáértvalóságává sokkal szélesebb és átfogóbb folyamat, mint a tudatos és nem-tudatos pusztán pszichológiai vagy ismeretelméleti ellentéte. Vegyük a társadalmiság „ősjelenségét”, a munkát. Ebben rögtön a maga teljes tisztaságában mutatkozik meg a két létmód minőségi szétválása. Hiszen a munka teleológiai tételezése — a nem szempontjából — tudatos-e már? Kétségkívül nem (noha a termék és a folyamat — társadalmilag — nem mindig néma). A munka mindenesetre nem lehetséges tudatosság nélkül; ez azonban eleinte csupán a munka egyedi aktusát világítja meg. Az egyes munkaaktusokban nem vezet még a valódi összefüggés tudatosításához az, hogy a munkában az ember nembelisége ölt testet, mégpedig minden ontológiai előzmény nélkül. A munka — még az egyes ember aktusaként is — valódi lényegét tekintve társadalmi, a munkát végző emberben végbemegy társadalmi ön-általánosítása, a partikuláris ember itt objektíve a nembeliségbe emelkedik.

Ha szabad egy paradox helyzetet paradox módon leírunk, akkor tehát az immár nem néma emberiség még némán jelenik meg itt, a nem magáértvalósága saját pusztá magábanvalóságának szintjén van jelen. Ezek a kifejezések azért hatnak szükségképpen paradox módon, mert egy lényegileg dinamikus fejlődési folyamatot olyan kategóriákkal akarnak megragadni, amelyeknek értelme fejlődési fokokra, nem pedig magára a fejlődési folyamatra vonatkozik. Hiszen tudjuk, hogy az emberiség tulajdonképpen magáértvalósága máig sem valósult meg, némasága még most sem szűnt meg teljesen. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a munka pusztá aktusa az ember öntételezését, emberré válását, és ezzel a nembelileg néma állatíságról való leszakadását is jelenti.

A kezdet és a vég közti kapcsolatot az emberiség világtörténelme, az emberi nem magáértvalóságának teljes kibontakozása alkotja. Ez magához méltóan csak tudatos formában valósulhat meg: a már nem néma emberi nemnek mint ilyennek az emberek tudatában is jelen kell lennie. Az ide vezető folyamatos uton csak kivételes esetekben valósítható meg ez a tudat adekvát módon, és ekkor is csupán értéktételező, álszubjektív módon, és nem egy már elért, értékeket valóra váltó, e formákat még magasabbra építő lét tudataként. Korábbi megfogalmazásunk paradoxona tehát arra redukálódik, hogy az emberi nem fejlődése valamely létező kibontakozásának folyamata, nem pedig ugrás az egyik létformából a másikba; az ugrás inkább az emberiség emberréválása volt, azóta visszaesések, forradalmi és ellenforradalmi megrázkódtatások ellenére, szigorúan ontológiai értelemben evolúciós folyamat megy végbe. Ezt akartuk úgy kifejezni, hogy az emberiség magáértvalósága a magábanvaló ember emberréválásában jelen van, és hogy már a legkezdetlegesebb munka is — önmagában véve — megtestesíti az egyes embernek és a nemnek ezt az új viszonyát. Ezt az ontológiai tényállást lényegileg nem változtathatja meg, hogy e folyamaton belül ugrásszerű átmenetek is lehetnek, sőt kell is lenniük — így mindenekelőtt a szabadság birodalmának keletkezése során; hiszen itt már a társadalmi létben belüli átmeneti formákról van szó, míg ott a társadalmi létnek, magának az emberi nemnek a keletkezéséről és önmegalkotásáról volt szó.

Ez a szükséges kitérő látszólag eltérített bennünket attól a kérdéstől, amellyel most foglalkozunk: hogy mik a társadalmi lét kontinuitásának új, a szerves természetben előfordulókkal ellentétes formái. Úgy véljük, csak látszólag, mert csupán ez a fölöttébb fontos közbülső kérdés adja meg problémánknak a szükséges megvilágítást. Egyrészt azt mondjuk, hogy a kontinuitás új formája a társadalmi létben nem alakulhat ki tudatosság nélkül; az új létforma csak akkor juthat új magáértvalósághoz, ha tudatosságra emelkedik. Egyúttal azonban azt is láttuk, hogy gondolatilag erőszakot tennénk a folyamat folyamatszerűségén és ezzel az új kontinuitás adekvát formáján, ha ezt a tudatot kezdettől fogva készen meglevőnek fognánk fel, nem pedig olyasvalaminek, ami fokozatosan, folyamatszerűen, folytatólagosan alakul ki. Az ok, amiért az ilyen út hibás volna, nem magában a tudatban rejlik, hanem tárgyában, az objektív folyamatban, amelynek terméke s egyúttal beteljesítő kifejezése is a tudat; olyan folyamatról van szó, amelynek kontinuitása irányítja és vezeti a tudat formáit és tartalmait, amelyek azonban a tudatba való átfordítás nélkül nem tudnának azzá realizálódni, amit lényegileg jelentenek. A folyamat kontinuitásában tehát a tudatnak folyamatosan kell fejlődnie, meg kell magában őriznie azt, amit már elért, mert ez a jövő alapja, ugródeszka a magasabbrendű felé; a mindenkor elért fokot mindig tudatosítania kell, de olyan módon, hogy egyúttal — lehetőség szerint — nyitva álljon, és ne zárja el a kontinuitás elől a jövőbe vezető utakat. A tudat a kontinuitás ilyen szerveként mindig a lét meghatározott fejlődési fokát képviseli, és ezért ennek korlátait a saját korlátaiként kell magába fogadnia, sőt végső soron — lényegileg — önmagát is csak ennek a foknak megfelelően konkretizálhatja. Miközben a tudatnak ez a jelenvalósága, jelenhez való kötöttsége összekapcsolja a múltat és a jelent, korlátai, tökéletlenségei, korlátozottságai stb. is a társadalmi létben kialakuló új kontinuitás kérdő, nélkülözhetetlen mozzanatai.

Már eddigi fejtegetéseink is megvilágítják az itt adódó helyzetet, nevezé-

tesen azt, hogy lehetetlen megfelelően megragadni az általános folyamatnak és objektív kontinuitásának, továbbá annak a tudatnak a helyes viszonyát, amely végérvényesen rögzíti e folyamatot és kontinuitást, ha a tudatot nem ontológiailag, a társadalmi fejlődés valódi mozzanataként akarjuk megérteni, hanem ismeretelméleti, sőt mi több, pszichológiai értelmezéssel próbáljuk lényegét elsődlegesen megragadni. Mindkét esetben el kellene választani a valóságban valóban működő tudat egyes mozzanatait hatásának totalitásától, és mesterkéltan konstruált elszigeteltségben kellene vizsgálni őket. Ha például a tudattartalom helyességének — önmagában véve igen fontos — kérdését vizsgáljuk ilyen módon, és közben még az abszolút és a relatív dialektikáját is kellően méltányoljuk, még akkor sem válaszolhatunk helyesen az itt rejlő problémára. Ugyanis valamely tudattartalom ismeretelméleti helyessége vagy hamis volta, és pszichológiai őszintesége vagy hazugsága stb. még inkább megkerüli a lényegét, azt, hogy a tudat fontos szerepet játszik a társadalmi folyamat kontinuitásában. A tudat ilyen tulajdonságai csak akkor válnak nem lebecsülendő mértékben fontosakká, ha már ezt a szerepet világosan meghatározták. A tudatnak spontánul ama egyedi élet legjobb reprodukciójára kell törekednie, amelyhez tartozik és amelynek előmozdítása közvetlen életfeladata, mert csak így kötheti össze a jelen visszatükrözésének, a konkrét alternatívákkal kapcsolatos gyakorlati állásfoglalásának a révén a múltat és tapasztalatait a jövővel és azokkal a még ismeretlen feladatokkal, amelyeket a jövő állít majd elé. Jelenleg tehát a mindennapi ember, a mindennapi élet, a mindennapi gyakorlat tudata foglalkoztat bennünket. Ennek a szférának, mint ezt másutt már részletesen kifejtettem²⁰, központi, jellegzetes ismérve az elmélet és a gyakorlat közvetlen összekapcsolódása; ezzel a mindenkor egyedi élet reprodukciós feltételeinek közvetlen kontinuitása válik a valóság iránti érdeklődésnek, a belőle megőrzendő kiválasztásának stb. döntő mozzanatává. De ne feledjük el, hogy noha itt szubjektíve tudatszerűen a partikuláris egyedi ember reprodukciója az uralkodó, az ember gyakorlati aktusai — függetlenül attól, hogy vajon ezt az összefüggést az egyes emberek tudatosítják-e — túlnyomó többségükben objektíve a nembeliség szférájához tartoznak. (Gondoljunk arra, amit a munkáról mondtunk.) Ezáltal nemcsak a mindennapi élet alapjául szolgáló objektív összefolyamatban, hanem a mindennapi élet tudatszerű megnyilvánulásaiban is elválaszthatatlanul és egymástól elhatárolhatatlanul egyesül a partikuláris-egyedi és a társadalmi-nembeli elem. Ha ez már az egyedi aktusokban is szükségképpen jelen van, akkor magától értetődően még sokkal erősebben van jelen azokban a kölcsönhatásokban, amelyek szükségképpen alakulnak ki az emberek együttműködéséből (munkamegosztás stb.). Csak azt kell még itt megjegyezni, hogy az ilyen egyedi aktusok társadalmi irányzatokká, tendenciákká, áramlatokká stb. történő összegeződésekor, szintetizálódásakor szükségképpen a társadalmi mozzanatok válnak uralkodóvá, és hogy ezek a pusztán partikularitásokat háttérbe szorítják, sőt olykor ki is küszöbölik, így hát ezek a tendenciák az egyénre is, ha a mindennapi életben ilyenekre bukkan, amire természetesen szakadatlanul sor kerül, már társadalmi erőkként hatnak, és — akár igenlően, akár elutasítóan reagál rájuk — a társadalmi-nembeli mozzanatot erősítik benne. Mármost ezekben az összegeződésekben és szintézisekben fejeződik ki

²⁰ G. Lukács: *Die Eigenart des Ästhetischen* [H. Luchterhand]. Neuwied—Berlin, 1963. Band I., p. 44 ff. — [Az esztétikum sajátossága. 1. köt. Ford.: Eörsi István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 38. skk. o.]

pregnansan és hatásosan a társadalmiság kontinuitása. A társadalom valami-féle emlékezetét testesítik meg, amely megőrzi a múlt és a jelen vívmányait, és a jövőbe való továbbfejlődés mozgatóerőivé, feltételeivé, támpontjaivá változtatja őket.

Világos, hogy ilyen folyamatos mozgásnak a közege csak az emberek tudata lehet, de éppilyen világos, hogy ezt a tudatot a társadalmi lét tényleges alkotóelemének kell tekinteni, és hogy elvont ismeretelméleti mércékkel ezt sohasem lehet adekvát módon felmérni. A tudatnak tehát az általunk felvázolt mozgás keretei között specifikusan dinamikus, létszerű funkciója van, amelyben világosan megmutatkozik a társadalmi lét különössége minden más létformához képest: a tudat mint közeg, mint a kontinuitás hordozója és megőrzője lép fel, s ilymódon egy másutt meg-nem-levő magáértvalóságot kölcsönöz a kontinuitásnak. A szervetlen és a szerves természetben is megvannak persze ennek sajátosságai, önmagáért létező formái — de például a születés és a halál mint a keletkezésnek és az elmúlásnak az objektív kontinuitásban megnyilatkozó jelenségmódjai csak a szerves létet jellemzik —, a tudatnak a társadalmi lét kontinuitásában betöltött aktív szerepe azonban minőségileg jelentősebb, és sokkal több annak pusztá regisztrálásánál, ami objektíve, a résztvevők felfogó tevékenységétől függetlenül, fel- és lemerül az ilyen folyamatokban. Azáltal, hogy a tudat a kontinuitás közvetítő közegeként szerepel, vissza is hat rá, minőségét megváltoztatva. A múltbeli tényeknek a társadalmi emlékezetben való megőrzése szakadatlanul befolyásolja az összes későbbi történetet. Ez a tény korántsem szünteti meg a folyamat objektív törvényszerűségét, de — olykor döntően is — módosítja ezt. Mert minden további lépés objektíve létrehozott és objektíve hatékony feltételeihez kiegészítően járulnak hozzá a múltnak tudatszerűen megőrzött és az új helyzetre gyakorlatilag alkalmazott, tudatosan feldolgozott tapasztalatai. A tudatban rögzített kontinuitás ezért sokrétűbb, meghatározásokban gazdagabb stb., mint amilyen e tényezők nélkül lehetne. A folyamat egyenlőtlenségét is tovább fokozza ez, mivel az emberi gyakorlat alternatív jellege jelentős szerepet játszik itt; a múlt tudatszerű megőrzéséből ugyanis korántsem következik mechanikus közvetlenséggel, még kedvező helyzetben sem, hogy alkalmazzák is ezt a múltat; az alkalmazás mindig több, mint valamely társadalmi alternatívában kimondott pusztá igen vagy nem, az alkalmazás mikéntjének, mennyiségének stb. is mindig alternatív jellege van. (Gondoljunk csak arra, hogy milyen különbözőképpen vették át a különböző államokban a római jogot.) Ezért nem szabad ebben az összefüggésben a ható tudatot ismeretelméletileg vizsgálni, tartalmának helyessége vagy hamis volta ugyanis sajátos társadalmi-történelmi dialektikában jelenik meg itt. Egyrészt a társadalmilag hatékony tudatnak meghatározott, az adott pillanathoz fontos, reális mozzanatokat kell helyesen visszatükröznie és átfordítania az emberi gyakorlatba, hogy történelmi tényezőként érvényesülhessen. Másrészt a tudattartalmak, mivel konkrét társadalmi-történelmi eredetük van, és konkrét társadalmi-történelmi helyzetben válnak az alternatív döntések tárgyaivá, szükségképpen nem szabadulhatnak meg azoktól a tévedésektől, korlátozottságoktól stb., amelyek genezisükből, a társadalmi emlékezetben való megőrződésükből, alkalmazási lehetőségeikből fakadnak. Ebben az értelemben a valóság egészen vagy részben helytelen képmásai is fölöttébb jelentős tényezőivé válhatnak a történelmi fejlődésnek. Sőt nagyon gyakran éppen ez a hatékonyságuk és az ebből eredő problémák vezetnek a valóság megfelelő megismerésének magasabb fokára.

A társadalmi lét kontinuitásának ez az elemzése szükségképpen elvezet a nyelvhez, mint a társadalmi lét e komplexitásán belül kifejlődött fontos komplexushoz. Az az út, amelyen jártunk, módszertani félreértést okozhat, nevezetesen az a látszat keletkezhet, mintha fejtegetéseink arra futnának ki, hogy a nyelvet filozófiailag valamiképpen „dedukáljuk”. Valójában itt éppen a dedukció szöges ellentétével próbálkozunk. Ha meg akartuk érteni a társadalmi lét sajátos kontinuitását, akkor kísérletet kellett tennünk azoknak a feltételeknek a feltárására, amelyek lehetővé teszik, hogy rátérhessünk a kontinuitás valóra váltásához nélkülözhetetlen közeg legáltalánosabb tulajdonságaira. Mivel ennél az elemzésnél az egész társadalmi valóságot figyelembe vettük, és mivel ennek valóságos mozgásából vontuk le a szükséges ontológiai következtetéseket, itt is annak a marxi módszernek az alapján, hogy ezeket csak post festum lehet megragadni, így természetesen a nyelv is azokhoz a társadalmi tényekhez tartozott, amelyeknek léte fejtegetésünket meghatározta. Elemzésünket úgy hajtottuk végre, hogy a nyelvet és specifikus problémakörét nem vettük közvetlenül tekintetbe, és ez a soron következők szempontjából azzal az előnnyel jár, hogy vizsgálata előtt legalább elvont körvonalaiiban megismertünk néhány olyan társadalmi szükségletet, amelyet a nyelvnek ki kell elégítenie, és néhány olyan funkciót, amelynek segítségével eleget tesz ezeknek a szükségleteknek.

Ezért fejtegetéseinkkel rögtön a problémakomplexus közepébe vághatunk, megállapítva, hogy a nyelvet a társadalmi létben megvalósuló kontinuitás szervének és közegének tekintjük. Ez már azért is fontos, mert így a nyelv ontológiai geneziséét rögtön egy centrális szempontból világíthatjuk meg. Mint az emberek társadalmi életének oly sok fontos mozzanata, ez sem érthető meg genetikusan, ha nem vetünk egy pillantást a biológiai fejlődésnek azokra a vívmányaira, amelyek a magasabbrendű állatoknál jelentkeznek, s itt persze a genetikai összefüggés megállapításával együtt azt a minőségileg új vonást is fel kell ismerni, amelyet az ember emberré válása, társadalmivá válása tartalmaz. Ha most megvizsgáljuk a nyelvnek az állatvilágban megnyilvánuló állítólagos kezdetét, akkor nem vonhatjuk kétségbe, hogy a magasabbrendű állatoknál még nagyon pontos kommunikációk is tapasztalhatók. Táplálékkeresésükkel, nemi életükkel, ellenségektől való védekezésükkel stb. összefüggésben egész sor állatnál többnyire auditív jelek alakulnak ki (azért csak többnyire, mert például a méhek úgynevezett tánca nagyon egzakt közlési rendszer, amely vizuális jelekkel valósul meg), amelyeknek segítségével a biológiai reprodukciónak ezekben a döntően fontos pillanataiban eleget tudnak tenni a reprodukció követelményeinek. Az állatok egymás közti kommunikációjának ezt a fajtáját már csak azért is különösen hangsúlyoznunk kell, mert nemcsak a kialakuló emberek vették át többnyire változatlanul, hanem a társadalmi fejlődés legmagasabb fokain is érvényben marad. Sőt, azt is érdekes megfigyelni, hogy a teljesen egyértelmű vizuális vagy auditív jelekkel történő kommunikációnak ez a fajtája a társadalmiság magasabbrendű kibontakozásával, az emberek egymás közti érintkezésének kiszélesedésével és intenzívválódásával nem csökken, és még kevésbé tűnik el, hanem ellenkezőleg, mindinkább kiterjed. Gondoljunk csak a vasúti közlekedésnek, a nagyvárosok útkeresztesződéseinek zöld és piros lámpáira, azokra a jelekre, amelyek az utakon az autóközlekedést szabályozzák, a hajók zászlójeleire stb., stb. Mindezekben az esetekben — az embereknél csakúgy, mint az állatoknál — arról van szó, hogy egy meghatározott, összerakhatatlan jel feltétlen szükségszerűséggel előírja, hogy miként kell rá

reagálni. A reagálásnak itt automatikusan feltétlennek kell lennie. Éppúgy nem függhet megfontolástól vagy döntéstől, hogy semmilyen körülmények között se menjünk át piros lámpánál az úton, mint ahogy a csibék sem megfontolás alapján rejtőznek el, ha a tyúk jelt ad arra, hogy ragadozó madár közelít. Az ilyen jelzések jellegének közelebbi vizsgálata nélkül is mindkét esetben megállapíthatjuk, hogy mindig az élet meghatározott, egyedi, elszigetelt mozzanatait szignalizálják, és nincsenek egymással semmilyen kontinuitást alkotó összefüggésben. Huxley helyesen állapította meg az állatok ilyen jelzéseiről,²¹ hogy csak intervallumokban nyilvánulnak meg, és bizonyára mindenki egyetért azzal, hogy például az autóközlekedés számára fölöttébb rendszeresen kigondolt utcai jelzések a valóságban szintén csak intervallumokban mutatkoznak meg.

A jelzéseknek ez az időszakos jellege az állatoknál azzal függ össze, hogy életük legnagyobb része biológiailag spontán szükségszerűséggel játszódik le, és ezért nem támad igényük különleges jelzésekkel történő kommunikációra. A fejlett társadalomban valamennyi azonos nemű tevékenység specifikusan elkülönített területe számára jelek jönnek létre, ahol is a normálisan mechanizált lefolyástól eltérő, de gyakran visszatérő mozzanatok specifikus jelzések jelölnek. (Egyirányú forgalom az autóközlekedésben.) A jelzéseknek ebből a szerepéből önmagától következik, hogy csak intervallumokban bukkannak fel, és egymással sohasem köthetők össze úgy, hogy folyamatosság alakuljon ki. A jelzés tehát mindkét esetben gyakran visszatérő, de mindig egyszeri, egészen meghatározott reagálást követelő helyzethez kötődik, pontos és ezért sikeres követése tehát nem feltételezi, hogy a helyzet valódi komponenseit valóban megragadják és árnyaltan reagálnak rájuk. Az állatoknál a környezethez való biológiai alkalmazkodás hozza létre ezt az „automatizmust”, a társadalmi jelzések esetében arról van szó, hogy egyszer s mindenkorra pontosan rögzítenek bizonyos reagálási módokat a közlekedésnek stb. egyszerűsített szabályozása érdekében. (Magától értetődik, hogy a jelzés és a rá való reakció közötti összefüggésnek ez a rögzítése itt már nem biológiai jellegű, hanem egy társadalmi Legyen, amely rendszerint rögzített feltételes reflexek segítségével „automatikusan” működik, de ha szükséges, a szokáserkölc, a jog stb. kényszerítő eszközeivel szereznek érvényt neki.) Mindkét esetben szilárdan rögzített, feltételes (vagy feltétlen) reflexek kialakításáról van szó. Az ilyen jelzésekből álló közlési formák korlátai világosan láthatók az állati életben, mert ezek alkotják érintkezésük egyedüli, legfejlettebb módját. Ez a korlát abban rejlik, hogy a jelzések legpontosabb működéséhez egyáltalán nem szükséges a jelzett tárgy ismerete. Huxley helyesen mondja, hogy egy csimpánz ki tudja fejezni éhségét jelek segítségével (igen valószínű, hogy ezt is csak akkor, amikor fogságában emberekkel került kapcsolatba), és képes arra, hogy rámutasson egy banánra, de ha nincs jelen banán, nem tudja kijelenteni: banánt akarok.²² A jel és a szó közt tehát olyan szakadék tátong, amelyet csak átugrani lehet; nincsenek köztük közvetítő, áthidaló közlési objektívációk. A jel ismert világot tételez fel, különben egyáltalán nem lehetne a cselekvés vezérfonala.

Hegel helyesen mondja: „Amit általában ismerünk, azt azért, mert ismerjük,

²¹ Julian Huxley and Ludwig Koch: Animal language [Grosset and Dunlap]. New York, 1964. p. 9.

²² Uo., p. 24.

még nem *ismertük meg*.''²³ Ezzel pontosan jellemzi az itt jelzett ugrást: hogyan lesz minden emberi gyakorlat a munkából kiindulva és ezt továbbfejlesztve előrenyomulássá az ismeretlenbe, ennek megismerése felé (csak ha már ismerjük, akkor válhat az emberek mindennapi élete számára megismertté), ahol is minden megismerés extenzíven és intenzíven kibővíti az ismeretlent. Mármost a nyelv ennek a gyakorlatnak, minden belőle fakadó ismeretnek fontos szerve. Az állat ezzel szemben a pusztán ismert keretei között él, az ismeretlen természetesen itt is jelen van, de ezt nem észleli; nem tudjuk pontosan, hogy miként szabályozódik alkalmazkodása a jelenlevő valósághoz, amelyben ismertté vált mindaz, ami az élet szempontjából lényeges, vagyis miként működik az élőlény és a környezet kölcsönhatása; céljaink szempontjából csak azt a tényt kell megállapítanunk, hogy a normális biológiai reprodukció ilyen alapon szokott végbemeni. Mivel a munka, a legprimitívebb is, szubjektíve és objektíve mindig új dolgokat alkot, a társadalmi lét számára teljesen új reprodukciós feltételek keletkeznek. Épp az imént jeleztük legáltalánosabb vonásaiban, hogy milyen szerepet tölt be a tudat ebben a reprodukciós folyamatban. Világos, hogy csak a nyelvben jön létre szubjektív értelemben olyan szerv, objektív értelemben olyan közeg, olyan komplexus, amelynek segítségével radikálisan megváltozott körülmények között is végbemehet a reprodukció: a nem megőrzi kontinuitását a reprodukció valamennyi szubjektív és objektív mozzanatának szakadatlan változásán belül. Láttuk, hogy ehhez ezeket a változásokat feltétlenül tudatosítani kell, mégpedig kettős értelemben: megőrző és továbbfejlesztő módon, ahol is a reprodukciós folyamatban ez a két mozzanat szükségképpen egymásba folyik, és, ha gyakran ellentmondásosan is, kiegészíti egymást: a megőrzés kifejleszthet ugyan olyan tendenciákat, amelyek az egyszer kivívott eredményeket végérvényesen rögzítik, és ez gyakran elő is fordul a történelem folyamán, funkciójának mégis az a fő iránya, hogy a múltban elért vívmányokat a továbbfejlődésnek, a társadalom által felvetett új problémák megoldásának alapjává tegye. A megőrzés funkciójának ez a kettőssége azonban elsősorban nem tudatoszerű dolog; magának a társadalomnak az objektív gazdasági-társadalmi fejlődése állítja tagjait új alternatív döntések elé, vagy zárja le létkörüket a már elért eredmények határainál. A tudatnak ebben a folyamatban főként az a szerepe, hogy mindkét feladatot meg tudja oldani, és itt természetesen ismét nem arra gondolunk, hogy mechanikusan hozzá tud idomulni a mindenkori társadalmi állapothoz. Mivel az alternatívák közvetlenül a tudatban sűrűsödnek döntésekké, ennek a struktúrának, bármilyen motívumok váljanak is végső soron döntőkké, a megőrzés társadalmi funkciójában is érvényesülnie kell: a tudat bizonyos körülmények között éppúgy elmaradhat konzervatív módon a társadalmilag időszerűen szükséges feladatok mögött, és éppúgy gátolhatja a továbbhaladást, mint ahogy olyan forradalmian új lépéseket is követelhet, amelyeknek anyagi megvalósítása társadalmilag még nem érett meg.

A következő fejezetben behatóan foglalkozunk majd a tudatnak ezzel a különös mivoltával. Itt azért kellett legalább említést tenni erről, mert a nyelv nem érthető meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy a tudat függ a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív menetétől, s ezzel egyidőben viszonylag, némely esetekben nagyon nagy mértékben független is tőle. Engels helyesen kapcsolja össze a nyelv keletkezését a munkával, és azt is helyesen állapítja meg, hogy

²³ Hegel: *Phänomenologie des Geistes*. Werke, Bd. II. p. 25. — [A szellem fenomenológiája, 1973. 24. o. alapján.]

akkor kellett létrejönnie, amikor az embereknek mondanivalójuk volt egymás számára.²⁴ Abban, hogy az embereknek mondanivalójuk volt, kettős dialektika rejlik. Egyrészt feltételez egy elvileg soha teljesen meg-nem-ismert külvilágot; olyan külvilágban, amelyben csak az ismert alkotja a nembeli reprodukció közegét, mint az állatoknál, az egyedi példányok közti érintkezés rendszerint ilyen különös közlési formák kiképzése nélkül bonyolódik le; különleges határesetekben alakulnak ki az imént már elemzett jelzések. Csak amikor a munkafolyamatban, termékeinek használatában stb. felfedezik és előállítják az addig ismeretlen új dolgokat, akkor alakulnak ki a tudatban olyan új, sokrétű tartalmak, amelyek parancsolóan kommunikációt követelnek. De a tudat a maga közvetlen magábanvalóságában teljes mértékben ahhoz az egyedi lényhez kapcsolódik, akinek az agyában létrejön; a nem némasága az állatoknál éppen abban fejeződik ki, hogy az agy termékeinek az egyedi példányhoz való kötöttsége sűrűlőds nélkül illeszkedik be — a már tárgyalt közbülső eseteket kivéve — a biológiai reprodukciós folyamatba. Az ember az általa létrehozott újdonság miatt, termelése új eljárás módjai, az ilyen tevékenységekhez szükséges együttműködés stb. miatt alakítja ki a nyelvet, s így megalkotja az új nembeliség szintjén az emberi érintkezés egy közegét. A munka vizsgálatakor láttuk már, hogy a munka, a kísérő tudati állapotok jellegétől függetlenül, nembeli jellegű, a közvetlen egyedi lényt objektíve pusztá partikularitása fölé emeli. Ez az objektív tendencia tovább fokozódik a nyelvben: bármennyire az egyedi tárgy határozza meg és vonja magára az emberi tudat közvetlen érdeklődését, a nyelv objektív intenciója kezdettől fogva a szubjektum törvényszerűségére, az általa megjelölt tárgy objektivitására irányul. Ne feledjük el, hogy a legegyszerűbb, leghétköznapiabb szavak is mindig a tárgy általánosságát fejezik ki, a nemet, a fajtát, nem pedig az egyedi példányt, sőt nyelvileg egyszerűen lehetetlen olyan szót találni, amely egyértelműen meghatározná valamely tárgy egyediségét. Természetesen rámutathatunk taglejtés segítségével valamely érzékileg jelenlevő tárgyra, hogy erre gondoltunk; de mihelyt távollétében kellene azt nyelvileg kifejeznünk, a szó képtelennek bizonyul erre; csak a fejlett szintaxis tudja az egyediséget az érzékletes rámutatás nyelvi reprodukciója révén jelölni, vagyis csak ez tudja nyelvileg körülírni a jelenlevő tárgy érzékletes megmutatását (például: a régi asztal, amely anyánk szobájában található). Egyébként a nyelv legjobb esetben is csak megközelítést érhet el, a lehető legkonkrétabban jelölheti meg azt a fajtát stb., amelyhez az illető tárgy nemén belül tartozik, tehát, hogy filozófiailag fejezzük ki magunkat, ilyen esetekben a különösség, mint az egyediség megközelítése lép a nyelvi kifejezés előterébe.

Nem szándéktalanul folyamodtunk e fölöttébb elemi tény leírása közben olyan filozófiai kategóriákhoz, mint amilyen az általánosság, a különösség és az egyediség. Ily módon akartuk egy drasztikus példával megmutatni, hogy milyen primitív fokon merülnek már fel gyakorlatilag a valóság megismerésének legfontosabb kategóriái; persze anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is tudatosodna annak elméleti hordereje, amit legkezdetlegesebb felfedezésük implicité valójában tartalmaz. Joggal mondja Marx, hogy a kategóriák „a meghatározott lét formái, létezésmeghatározások”, ezért merülhetnek fel és használhatók a gyakorlatban jóval mielőtt mint ilyeneket megismernék őket. Már

²⁴ Engels: *Dialektik der Natur*. MEGA Sonderausgabe [zum vierzigsten Todestage von Friedrich Engels. Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der UdSSR.] Moskau—Leningrad, 1935. p. 696. — [A természet dialektikája. A munka része a majom emberré válásában. MEM, 20. k., 451. o.]

a munka vizsgálatakor rámutattunk hasonló összefüggésekre, amelyek mind igazolják Marxnak azt a mély felismerését, hogy a gyakorlat már akkor sok elméleti mozzanatot vezet be és alkalmaz, amikor még csak sejtésszerűen sem foghatja fel elméleti jelentőségüket. „Nem tudják, de teszik”, mondja Marx.²⁵ És Engels ismételtelen utal arra a molière-i komédia-hősre, aki egész életében prózában beszélt, anélkül, hogy tudott volna erről. Az emberi gyakorlatnak és elméletnek ebben a viszonyában valami kettősség fejeződik ki: a külvilág álláspontjáról nézve arra a tényre derül fény, hogy az elméleteinkben használt kategóriák az objektíve valóságos világ tárgyiasságának képmásai. Azokkal az elméletekkel ellentétben, amelyek gyöngíteni próbálják a megismerés mimetikus jellegét, és például az objektív valóságnak anyagi-tartalmi magábanvalóságot tulajdonítanak, de formáit kizárólag a szellem termékeinek fogják fel, Marx hangsúlyozza, hogy a tárgyak tárgyiassága nem választható el anyagi létüktől.²⁶ A magában létező világnak ezt a felfogását elméletileg az kerekíti le, hogy az összes létező tárgy és viszonylat tárgyiassága a meghatározások extenzív és intenzív végtelenségével rendelkezik. Csak innen érthetjük meg adekvát módon a valóság gyakorlati és elméleti meghódítási folyamatának szubjektív oldalát is: a gyakorlatban mindig valódi tárgyiasságokat ragadnak meg (és magától értetődik, hogy nem lehetne gyakorlatilag megragadni őket, ha nem előzné ezt meg a cselekvő szubjektumban egy képmás, egy gondolati reprodukció), és egyszersmind minden gyakorlatról meg kell állapítani, hogy sohasem — elvileg sohasem — áll rendelkezésére megismerési alapként a meghatározások totalitása. Mindenféle gyakorlat és minden ezzel kapcsolatos elmélet objektíve dilemma előtt áll: arra van utalva, és objektíve arra törekszik, hogy megragadja — noha ez nem lehetséges — a meghatározások totalitását, s ugyanakkor spontán szükségszerűséggel részlegesen lemond az ilyen követelmények kielégítéséről. Lenin a gyakorlattal összekapcsolt elmélet álláspontjáról bírálva az ismeretelméletet, nagyon plasztikusan írja le az itt kialakult helyzetet: „Valamely tárgy valódi ismeretéhez meg kell ragadni és tanulmányozni kell minden oldalát, minden összefüggését és „közvetítését”. Ezt sohasem érhetjük el teljesen, de a mindenoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől.”²⁷

Mint minden emberi gyakorlat, az ember nyelvalkotása, a társadalmi gyakorlaton belül végbemenő szakadatlan reprodukciója, a „Stirb und werde”, minden egyes részmozzanatában, komplexus-szerű létének mint totalitásnak a megőrződése ennek a dilemmának az uralma alatt áll. Minden nyelvi kifejezés — egyre megy, hogy mennyire tudatosan — magában foglalja e dilemma optimális megoldásának kísérletét. Ráadásul ez a probléma egészen másként vetődik fel a nyelv számára, amely az emberek egymás közti érintkezésének eszköze, mint az önmagában vett munka számára, amely a társadalom természetel folytatott anyagcseréjét közvetíti. Ugyanis a munka során a nembeliség uralkodó szerepe tárgyában úgy nyilvánul meg, hogy ennek visszatérő vonásai kerülnek a középpontba, és az egyedit csak annyiban veszik figyelembe, amennyiben adott esetben lehetőség szerint hatástalanítani akarják a hiba-

²⁵ Marx: Das Kapital, I. [id. kiadás] p. 40. — [MEM, 23. k., 76. o. alapján.]

²⁶ MEGA, I. 3., p. 161. — [Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, id. kiadás, 107—108. o.]

²⁷ Lenin: Sämtliche Werke, Band XXVI. [Verlag für Fremdsprachige Literatur, Moskau, 1940] p. 160—161. — [Lenin Művei, 32. k., Szikra, Budapest, 1953. 87. o. alapján.]

forrásokat, a szubjektív oldalon pedig az a tendencia figyelhető meg, hogy az objektíve optimálist, tehát nembelit részesítsék előnyben a pusztán partikuláris egyedi módszerek megvalósításával szemben. Ennek a tényállásnak nem mond ellent, hogy az optimális rendszerint először csak egyedi teljesítményként jön létre; azért kerekedik ez felül hosszú távon, mert lényeges tartalmát tekintve nembeli, általánosításra alkalmas, és nem csupán partikuláris volt.

Egészen más a helyzet a nyelv esetében. A nyelv eredetileg társadalmi eszköz azoknak a teleológiai tételezéseknek az érvényesítésére, amelyeknek az a céljuk, hogy más embereket bizonyos teleológiai tételezésekre bírjanak rá. A végső cél eközben is a munka során megvalósuló nembeli cselekvés marad, összes objektív meghatározásával, de az út ide más emberek tudatán keresztül vezet, akikben csak a legkülönbözőbb eszközökkel, a legkülönbözőbb módon ébreszthető fel ez a nembeliség, saját partikularitásuknak ez a meghaladása. Itt még világosabban és árnyaltabban mutatkozik meg a szavak általunk már ismert általános jellegének szükségszerűsége. Azokhoz a tendenciákhoz, amelyek már magában a munkában feltűntek, az emberek személyes felszólítása járul. Irányulhat ez közvetlenül az egyes emberekre, és valójában gyakran tesz így, de figyelemreméltó, hogy a felszólítás — nyelvileg — ebben az esetben is szükségképpen az általánosság, a nembeliség szférájában mozog. Még ha a nyelvi aktus tartalma tisztán személyes, túlnyomórészt emocionális megrovás, dicséret, szidalom, akkor is csak az közölhető a másikkal, hogy milyen embercsoportba illeszkedik be magatartásával; akár hősnak, akár gazembernek mondják, a nyelv ezt csak úgy fejezheti ki, hogy ez egyént ilyen magatartáscsoportba sorolja be. Ez persze társadalmi szempontból nem kevés. Az egyes ember számára ugyanis életbevágó, hogy embertársai miként becsülik tevékenységét, magatartását, és hogyan sorolják őt be a mindenkori társadalomba. Nem véletlen, hogy a még nagyon életközeli görög etikában olyan nagy szerepet játszott a dicséret és a megrovás, és az ezekre való reakció. Ez a folyamat természetesen a társadalom fejlődésével párhuzamosan mind bonyolultabbá, mind kifinomultabbá, „individualizáltabbá” válik. De ne feledjük el, hogy mindezzel a használt szavak legfeljebb finomabban árnyaltakká válnak, és jobban megközelítik az egyedi esetet, de ez nem változtathatja meg döntően a nyelv itt vázolt alapvető struktúráját. A „gazfickó vagy” kifejezés bizonyos körülmények között némi elismerést is tartalmazhat, és az „Ezt aztán jól megcsináltad” megrovást fejezhet ki stb. De az összes ilyen árnyalt nüanszok, fenntartások ellenére változatlan marad a nyelvnek az az alapstruktúrája, hogy a partikuláris tetteket és elkövetőiket a magatartási módok bizonyos osztályába sorolja be.

Magától értetődik, hogy a nyelv fejlődése ezzel a kifinomodással sem elégedhet meg. Minél közvetettebbé válik a társadalmi fejlődés során az a szükséglet, hogy más embert teleológiai tételezésre bírjanak rá, minél inkább átalakul a tisztán partikuláris egyedekből álló eredeti közösség egyéniségek, személyiségek közösségévé, annál inkább kell a nyelvi kifejezésnek is az individualizálásra irányulnia. Ebből a célból nyelvi kifejezési formák egész sora alakul ki, amelyeket itt természetesen még csak fel sem sorolhatunk, és még kevésbé elemezhetünk. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy itt fontos és hatékony szerepet játszik a szó szoros értelmében véve nem nyelvi kifejezési eszközök alkalmazása is, így például a beszéd-nyelv hangsúly-árnyalatai, a kíséző taglejtések, arc-kifejezések stb. A beszélésben és az odafigyelésben is fokozódik az árnyaltság,

és ezt „Esz­tétiká”-mban az emberismeret területének (az egyedi partner helyes ismeretének) mondtam és ennek szerveként ott az 1' jelzőrendszer kifejezést használtam.²⁸ Ennek az a következménye, hogy a nyelven belül belső harc folyik törvényszerű általánossága ellen, hogy a nyelv az egyedi-egyedülálló kifejezése felé közeledhessen.

Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy ezt a harcot, egyes ütközeteit, eszközeit felvázoljuk, csak azt kell még megmutatnunk, hogy a nyelv fejlődésében sor kerül egy szögesen ellentétes irányú másik harcra is. Az előbb kifejtett harcnak az volt a feltétele, hogy a nyelvben, mint olyan kísérletben, amely bensőleg végtelen tárgyakat akar szilárd formában visszatükrözni és rögzíteni, a szavak, a fordulatok jelentésében szükségképpen sokértelműségeknek kell kialakulniuk. Belőlük származik az individualizálás irányába mutató tendenciák mozgásterének egy része, amelyekről az imént beszéltünk. Ha viszont rögzíteni akarjuk az általános meghatározásokat, ami a nyelv legfontosabb társadalmi funkciója — hiszen az emberek társadalmi érintkezésének ez legalább ilyen fontos szükséglete —, akkor a szavak jelentésének sokértelműségét a nyelv legyőzendő fogyatékoságának kell tekinteni. Nem szorul részletes taglalásra, hogy mihelyt a munkából kifejlődött a tudomány, mint a társadalmi élet tényezője, és mihelyt a társadalmi érintkezés jogi szabályozása a társadalmak létezésének fontos alkotóeleme lett, mind erőteljesebben indult meg a szavak, az állítások stb. jelentésében rejlő többértelműség mérséklése, visszaszorítása. A definíció mint az állítások jelentésének egyértelmű meghatározása azt a célt szolgálja, hogy legalább a tudományos nyelvből eltávolítsa ezt a sokértelműséget. Itt sem vállalkozhatunk az ezzel kapcsolatos irányzatok vagy viták részletes taglalására, eredményeik kritikai vizsgálatára. Csak azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a tudományos szóhasználat — mindig csak viszonylag elérhető — egyértelműsége életbevágó kérdés a tudományok hatásának és fennmaradásának szempontjából, és hogy másrészt az a kísérlet, amely a nyelv sokértelműségének teljes kiküszöbölését tűzné ki célul, az általában vett nyelvi közlésről, a nyelvről mint nyelvről való lemondásba torkollna. Így akadnak olyan neopozitivisták „ultrák”, akik a nyelvi elemet a korábban jellemzett „jelzésekre” redukálják, és így a valóságot a manipuláció szintjére tárgyává teszik. Így alakul ki a jogtudomány messzemenőkéig életidegen „nyelve”, és így fejlesztették ki „nyelvkritikai” szkepszist abból a tényből, hogy a nyelv „inadekvát” a tiszta gondolkodás szempontjából.

Nekünk most csak azt kell megállapítanunk, hogy a nyelv olyan társadalmi szükségletet elégít ki, amely létszerűen alakul ki az embereknek a természethez és egymáshoz való viszonya következtében, és a nyelvnek éppen az ellentétes követelmények ezen megkettőződésében, éppen ebben a dialektikus ellentmondásosságban kell és lehet gyakorlatilag megvalósulnia. Éppen ezért minden élő nyelvre jellemző ez az ellentétes irányú kettős mozgás. Egyrészt a mindennapi élet kifejezései szakadatlanul tovább általánosodnak, a mindennapi nyelv szavai szakadatlanul ilyen fölöttébb általánosított jelentéshez jutnak (elég, ha az „általános” szóra gondolunk, de a legmagasabbrendű általánosítások latin-görög terminusai is mindennapi jelenségeket jelöltek egykor az eleven nyelvben). Másrészt és ezzel egyidőben ellentétes mozgás megy végbe az egyéniesítő

²⁸ G. Lukács: Die Eigenart des Ästhetischen [id. kiadás]. Band II. p. 11. ff. — [Az esztétikum sajátossága, id. kiadás, 2. k., 7. skk. o.]

meghatározás irányába, akár úgy, hogy új szavak jönnek létre, akár úgy, hogy a már használt szavak új jelentésárnyalatokhoz jutnak. Ezek a tendenciák persze túlnyomórészt összefejlődésük dinamikus totalitásában hatnak. A nyelv minden egyes elszigetelt használata felveti — az egyik vagy a másik oldalról — az itt jelzett problematikát, és az élet egyetlen egyedi esetében sem találhatunk erre teljesen problémamentes választ. Csak az ellentmondások legyőzésére irányuló kísérletek adják meg a maguk összességében a nyelv lényeges, sajátos minvoltát: meghatározott létezését, mozgását, mégpedig olyan módon, hogy mind alkalmasabb — sohasem tökéletes — eszközként reprodukálódjék mindkét szükséglet kielégítésére. A két irányzat ellentmondásossága az ember társadalmi létéből fakadt. Ezáltal válik a mozgás a maga ellentmondásosságában a nyelv sajátosságának, kimeríthetetlen termékenységének alapjává.

Emellett azonban mindig hangsúlyoznunk kell: ebben a kölcsönhatásban a túlsúlyos mozzanat az az általánosság volt és marad, amely az ember társadalmi gyakorlatában, az embernek nembeli lénnyé történő önmegvalósításában alakult ki. Ugyanis a társadalmi létet jellemző új kontinuitás csak akkor érvényesülhet, ha a gyakorlat minden olyan mozzanata, amely ezt a haladást, a nembeliségnek ezt az objektív fokozódását szolgálja, serkenti, szubjektíve, az emberek tudatában is megőrződik, ha nemcsak önmagában véve van jelen, hanem éppen a tudat által rögzített magábanvalóságában halad a nembeliség magáértvalósága felé. A kontinuitás azonban sohasem az egyszer elért vívmányok pusztá rögzítése, hanem — ezzel egyidőben — ezek szakadatlan meghaladása is, ahol minden fokon hatékonyvá válik a hegeli megszűnés dialektikája, vagyis a megőrzés és a továbbhaladás ellentmondásos egysége. Ha tehát a nyelvet a társadalmi lét összefüggésében akarjuk megérteni, olyan közeget kell benne látnunk, amely nélkül semmiképp sem valósulhatna meg ilyen kontinuitás. De ezt a társadalmi funkcióját csak úgy töltheti be, ha a nyelv — viszonylag — zárt komplexust alkot. Ezt a társadalmi szükségletet a nyelv csak azért elégítheti ki, mert nem csupán az össztársadalmi reprodukciós folyamat mozgó és fejlődésben levő tudatát tudja emberek közti eleven vonatkozás hordozójává átalakítani, hanem az emberek összes életmegnyilvánulását is magába foglalja és közlésre képes alakba önti, tehát mert éppolyan átfogó, szilárdan megalapozott és mindig mozgó komplexust alkot, mint maga a társadalmi valóság, amelyet visszatükröz és közölhetővé tesz. Végso soron tehát azért töltheti be ezt a funkcióját, mert éppolyan totális és dinamikus komplexus, mint amilyen maga a valóság, amelyet tükröz.

Mint más létformák esetében, a nyelven belül is megfigyelhetünk egy olyan mozgást, amelyben létmódjának specifikus sajátosságai mind tisztábban fejeződnek ki. A nem némasága csak úgy szűnhet meg, ha a tudat már nem a biológiai lét epifenomenonja, ha tevékenyen részt vesz a társadalmi lét különös sajátosságának kiformálásában. Minden további magyarázat nélkül nyilvánvaló, hogy a nyelvnek elemien alapvető és aktívan serkentő szerepe van ebben a reprodukciós folyamatban. Már a társadalom és a természet anyagcseréjében egyszer kivívott új aktivitás-formák tudatszerű rögzítése is szilárdabbá és egyúttal rugalmasabbá teszi ezt a folyamatot a maga változásában és továbbfejlődésében, tendenciálisan pontosabb egyértelműséget ad meghatározásainak, árnyaltabb variációs lehetőséget ad elgondolásainak és megvalósításainak, mint amelyet egy pusztán természetszerű növekedés adhatna. A nyelv a kontinuitás ilyen reprodukciójának adott szerve a társadalmi létben. Már akkor is az volt, amikor még csak beszélt nyelvként működött, és a kontinuitást száj-

hagyomány segítségével hordozta. De lényegéből következik — és ennyiben a társadalmi lét törőlmetszett jelenségmódja —, hogy a vívmányoknak ezt a rögzítését az írott nyelvben önmaga rögzítésévé fejleszti tovább. Nem szorul részletes magyarázatra, hogy a rögzítés és kritikai továbbfejlesztése így még biztosítottabbá válik, és azt sem kell bizonyítani, hogy ez a tendencia tovább fokozódik az írott nyelv technikai tökéletesítésében és elterjedésében. Az emberek ily módon olyan fokra jutottak, amely — objektíve elvileg, noha gyakorlatilag még távolról sem megvalósítva — mindenki számára lehetővé teszi, hogy tudatában is reprodukálja az emberiség eddigi útját, és kritikailag, pozitívan vagy negatívan állást foglaljon a fejlődés szakaszaival, vívmányokkal és problematikus vonásokkal teljes jelenével kapcsolatban. A nyelv tehát már primitív szinten is általánosan-minőségileg meghaladja a nem fejlődésének némaságát, és az írott nyelv keletkezésével és elterjedésével a némaságnak ez a leküzdése extenzíven és intenzíven szükségképpen állandóan fokozódik.

Ennek a tendenciának még az is bizonyos ontológiai súlyt ad, hogy — egészében nézve — lényegileg spontán jellegű, vagyis a nyelv benső lényege szerint mindig annak képmása és egyúttal kifejezése is, amit a nem önmegvalósítása során mindenkor ténylegesen elért. Ennek a spontaneitásnak a megállapításával korántsem akarjuk tagadni az egyes nyelvteremtőknek a spontaneitásban játszott szerepét. Hiszen tudjuk, hogy minden társadalmi spontaneitás egyedi teleológiai tételezések, alternatív döntések szintézise, és az a tény, hogy a szintézisek motorjának és közegének spontán jellege van, korántsem szünteti meg az alapvető egyedi tételezések szándékolt, többé-kevésbé tudatos jellegét; és annak megállapítása sem szünteti ezt meg, hogy e tételezések tényszerű jelentősége szükségképpen fölöttébb egyenlőtlen, esetleg az alkotás vagy a befogadás, az igenlés vagy a tagadás révén a maguk egyedi aktusaiban az összefolyamat elenyésző részei csak, de bizonyos körülmények között sorsdöntően befolyásolhatják a nyelv fejlődését (csak Luther bibliafordítására emlékeztetünk). Az összefolyamat azonban mégis spontán marad, mert mozgási irányát, mindenkori fokozatait stb. végső soron a társadalmi fejlődés határozza meg, amelynek képmása, illetve rögzítése maga a nyelv. Ez a belátás ismét megerősíti a nyelv nembeliségét: az egyéni nyelvteremtésekből és ezek elutasításaiból stb. csak az megy át a nyelv dinamikus komplexusába, ami a nembeliség adott szintjén lép fel, s ezt a nyelvelőtti pusztá érzület némaságából a nembeliség fénykörébe állítja. Ha újonnan felbukkanó szavak, fordulatok stb. a nyelvfejlődés névtelen termékeinek látszanak is, ez mégsem szünteti meg azt a tényt, hogy objektíve csak egy (vagy egyszerre több) egyén alkotásaként jöttek létre. Éppígy egyes szavak, fordulatok stb. elhalása sem más, mint hogy sok ember — először egyénileg — vonakodik használni őket, mert nem felelnek már meg életérzésüknek. A nyelvnek ez a spontán, a személyes aktusokat átfogó sajátossága a legvilágosabban a nyelvek pluralitásában mutatkozik meg, amely pontosan megfelel az emberiség jelenleg valóban meglevő nembeli tudatának. És ha tanulmányozzuk, hogy miként keletkezett és fejlődött ez a pluralitás helyi nyelvjárások egyesüléséből, különböző nyelvek egymásbaolvadásából, nyelvjárások önálló nyelvvé való fejlődéséből stb., akkor megkapjuk a nemzetek kifejlésének képmását és egyúttal fontos aktív tényezőjét is.

Ily módon a nyelv valódi dinamikus társadalmi komplexus. Egyrészt öntörvényűen fejlődik, ahol is az öntörvényűségnek változó társadalmi-történelmi jellege van, amennyiben nemcsak az elemek (szavak stb.) keletkeznek és múlnak el, hanem a struktúráját meghatározó törvények is alá vannak vetve ilyen

változásnak. Mint látni fogjuk, ez az öntörvényűség jellemez minden igazi komplexust a társadalmi lét komplexusán belül. A nyelv esetében ez annál is szembeötlőbb, mivel, mint láttuk, reprodukciója lényegileg spontán, és egyúttal az emberek mindennapi életében játszott szerepe következtében nemcsak szakadatlan, hanem a lehető legközvetlenebb kapcsolatban is áll a társadalmi lét leghalkabb rezdüléseivel és legnagyobb megrázkódtatásaival is, és ezek ezért közvetlenül, közvetlen kifejezési aktusokkal reagál. A nyelv tehát mélysegesen függ a társadalmi élet minden változásától, és egyúttal olyan fejlődésen megy keresztül, amelyet döntő módon a saját törvényszerűsége határoz meg. Ez az ellentmondás sem jelent kizárólagos vagylagosságot, ellenkezőleg, belső, bensőségesen egymásba fonódott ellentétességet fejez ki a dialektikus kölcsönhatásban. A nyelvfejlődés öntörvényű, de, ami tartalmait és formáit illeti, szakadatlanul egybefonódik a társadalommal, amelynek tudati szerve. Tartósan nem következhet be olyan változás a nyelvben, amely nem felel meg belső törvényeinek. De az indítékot, a tartalmat és a formát az a társadalmi komplexus szolgáltatja, amely az emberek örömet és szenvedését, tetteit és katasztrófáit előidézi, és amely ezért tartalmilag és formailag megteremti azt a mozgásteret, amelyben a nyelv belső törvényszerűsége pozitívan és negatívan érvényesül. Persze az, ami első felléptekor a törvényszerűségtől való eltérésnek látszott, később új törvényszerűség csírájának vagy régi törvényszerűség módosulásának bizonyulhat. Az ellentmondás tehát a jelenségek ismeretszerű vizsgálatában kapja meg valóban kiélezett formáját; létszerűen e jelenségeket kettősen determinálják egymáshoz képest gyakran különmemű életszférák, amelyeknek együttműködése a nyelv számára létének és kifejlésének igazi alapját alkotja.

Ez a legvilágosabban abban a különbségben mutatkozik, amely elválasztja az élő nyelveket azoktól, amelyeket holt nyelveknek szoktunk nevezni. Az élő nyelv azért él, mert ezeken az ellentmondásokon belül, általuk hordozva és vezetve szakadatlanul megújul, anélkül, hogy eddigi sajátosságának lényegét feladná, sőt ellenkezőleg, szervesen továbbfejleszti ezt. Azért él, mert az éppen élők nézeteinek, érzéseinek, gondolatainak, törekvéseinek stb. világát tükrözi és formálja meg azonnal ható kifejezéssé. A holt nyelv végérvényesen emlékművé rögződik, és éppen ezért megáll egy letűnt társadalom rég elhalt embereinek érzéseinél stb., és nem alkothat kifejezési teret a később születők érzései stb. számára. Természetesen adódhatnak olyan történelmi konstellációk, amelyekben valamely holt nyelv a maga megmerevedett tökéletességében társadalmi missziót tölthet be; ilyen szerepet játszott a középkorban a latin, amely az akkori európai civilizációt egységesítő problémák számára alkalmasabb közegnek látszott, mint a gyakran még csak keletkezőben levő eleven nemzeti nyelvek, amelyek a nemzeti nyelvi formában még nem készültek fel az általános nembeliség problémáinak kifejezésére. De figyelemreméltó, hogy e kor nagy költészete mégis a nemzeti nyelvekben nyilatkozott meg, és Walter von der Vogelweidétől a Divina Commediáig magasabb szintre emelte a nyelv és az irodalom történelmi reprodukciós folyamatát, míg az akkor és később keletkezett latin nyelvű költészet nem tudott beilleszkedni ebbe a folyamatba.

Nem térhetünk ki az ezzel kapcsolatos esztétikai és nyelvi-tudományos kérdésekre, de hasznosnak látjuk, hogy néhány megjegyzést tegyünk itt a társadalmi értelemben vett élet és halál értelméről. Igen lényeges különbségeik ellenére, amelyekről később részletesen beszélünk majd, ontológiai sajátosságuk rokonnak látszó vonásokat mutat a biológiai értelemben vett élettel és halállal. Főként azt, hogy az élet mindkét esetben a saját szféra kategóriáinak repro-

dukcióját jelenti, önmegőrzést, önmegújítást, ahol is mindaz, ami más létszférákból származik, csak mint feldolgozott anyag, mint felhasznált erő stb. jön számításba. De már itt felbukkan az a jelentős különbség, hogy a társadalmi létben a komplexusok tulajdonképpeni élete belső struktúráját és dinamikáját tekintve sokkal közelebb áll a szerves természetben végbemenő filogenetikai reprodukcióhoz, mint az ontogenetikaihoz. Ez egyrészt abban mutatkozik meg, hogy az élettartamnak nincsenek „természetes” határai, mint az egyes élőlények reprodukciójánál (természetesen az embert mint élőlényt is idesorolva), hogy tehát itt még sokkal inkább lehetséges minőségi változás, más minőségbe való átnövés, mint a szerves természet fajainak vagy neveinek filogenetikai reprodukciója során. Másrészt viszont a halál nem jelent itt feltétlenül megszűnést, mint a nemek és fajok kihalásának esetében. A nyelvek, hogy tulajdonképpeni kérdésünkönél maradjunk, nagyon könnyen megszűnhetnek mint olyanok, de új nyelvek szerkezeti elemeiként vagy más nyelvek összeolvadási folyamataiban új, eleven nyelvek fontos erjesztői lehetnek; a jelenlegi európai nyelvek nagy része így keletkezett. Ez ismét új vonásokat mutat a társadalmi komplexusok ontológiájában. E komplexusok éppolyan pontosan és egyértelműen meghatározottak ugyan, mint a szerves természet reprodukálódó egységei, de a társadalmi lét ezeket a pontosan meghatározott komplexusokat létük pontosan meghatározható határai nélkül hozza létre; a meghatározások mindig túlnyomórészt funkcionálisak, ami nemcsak arra vezet, hogy például a nyelv önállóan létező és önmagát reprodukáló komplexus, hanem egyúttal társadalmi egyetemessége és mindenütt-jelenvalósága is van, mivel nincs egyetlen olyan komplexus sem a társadalmi létben, amely a nyelv közvetítő funkciója nélkül létezhetne és fejlődhetne tovább. Ez a nyelvben különösen pregnánsan lép ugyan fel, és lényegesen megkülönbözteti ezt más társadalmi komplexusoktól, de a tényállás egyes mozzanatait szinte minden társadalmi komplexusnál megfigyelhetjük.

Ez a meghatározott határok nélküli meghatározott lét a társadalmi és a biológiai lét másfajta összehasonlítását is megghiúsítja: nem hasonlítható össze a társadalmi munkamegosztás a biológiai szervkifejlődéssel. Az erről szóló egykor népszerű fejtegetések az idők során érvényüket veszítették, és talán azért nem egészen haszontalan utalni erre, mert így még egy oldalról fény derül a két szféra összehasonlíthatatlanságára. Ezek az összehasonlítások mindenesetre figyelmeztetnek arra, hogy az „élet” műszót szükséges elővigyázattal nyugodtan használhatjuk ugyan a társadalmi létben a lényeg meghamisításának veszélye nélkül, de a „halál” műszó, mint az élet megszűnése, mint az a pillanat, amikor a szervezet a szervetlen természet hatékony törvényeinek martalékául esik, nagyon könnyen vezethet zavaró félreértésekre. Gondoljunk például az olyan kategóriákra, mint amilyen a szellemi életben (és a nyelvben is) végbemenő elavulás; itt a történelem sok olyan példát mutat, hogy olyan dolgok, amelyek ily módon látszólag végérvényesen letűntek, és amelyeket nagy szubjektív bizonyossággal társadalmi értelemben „halottnak” szoktak jelölni, teljesen váratlanul társadalmi szükséglet tárgyaivá váltak, és ettől a találkozástól fogva az „élet”, a reprodukciós folyamat eleven alkotóelemeivé lettek; a nyelvtörténet is sok ilyen példát ismer. Röviden összefoglalva ezek az összehasonlítások ismét arra az alapvető problémára utalnak, amely mind a munkának, mind pedig a nyelvnek az elemzésekor fontos szerepet játszott, hogy nevezetesen a nembeliség, a szó legszétágazóbb értelmében, minőségileg más ontológiai szerepet játszik a társadalmi létben, mint a szerves természetben,

hogy a társadalmi lét értelmezésében sok torzulásra azért kerül sor, mert a nem és az egyedi példány ellentétét kritikátlanul plántálták át oda a természetből; erről az alapról az egyed személyiséggé való emelkedése a torzulásokat még inkább fokozza, amire még ma is erősen hajlanak, amikor a személyiséget úgy értelmezik, mint a nembeliség ellentétét. Ezzel ugyanis figyelmen kívül hagyják a tulajdonképpeni problémát, nevezetesen azt, hogy a személyiség nem más, mint az egykori partikularitásból a nembeliségbe való emelkedés, hogy a nembeliség a társadalmi lét keretei között korántsem azonosítható a partikularitások átlagával.

Valamennyi gondolatmenetünk azt mutatja, hogy a nyelvnek mint a társadalmi lét komplexusán belüli komplexusnak először is egyetemes jellege van, amely abban nyilvánul meg, hogy szükségképpen a társadalmi lét minden területe, minden komplexusa számára a fejlődés kontinuitásának, a megőrzésnek és a meghaladásnak a szerve és közege. Később látni fogjuk, hogy ez különösképpen a nyelv társadalmi komplexusát jellemzi, nem pedig az összes ilyenforma képződményt. Másodszor is — és ez szintén a legszorosabban összefügg ezzel az egyetemességgel — a nyelv egyaránt közvetíti a társadalom természettel folytatott anyagcseréjét és az emberek egymás közötti, tisztán társadalmon belüli érintkezését, míg számos más komplexus hatása pusztán e két terület egyikén alapulhat; még a munka is, ez az egyetemes tevékenységi forma, tulajdonképpeni értelmében, csak a természettel folytatott anyagcserére vonatkozik. Még a technika legmagasabbrendű fejlődése sem szünteti meg a munkának ezt az ontológiai jellegét, mert ebből a szemszögből egyre megy, hogy vajon a munkát kézzel vagy géppel (akár automatizáltan) végzik-e, és hogy közvetlenül konkrét természeti jelenségekre vagy természeti törvényszerűségek hasznosítására irányul-e. Harmadszor is a nyelv reprodukciós folyamata, mint már megmutattuk, túlnyomórészt spontán természetű, vagyis anélkül megy végbe, hogy a társadalmi munkamegosztás olyan embercsoportot választana ki önmagából, amelynek társadalmi létezése e terület működtetésén és reprodukálásán alapul, s amelynek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzete valamiképpen intézményesül. Ha előfordul is, hogy bizonyos intézmények, például akadémiák bizonyos mértékig befolyásolni akarják a nyelv fejlődését, sőt olykor bizonyos eredményeket is érnek ebben el, ez a befolyás, a nyelv reprodukciójának összességét tekintve, elenyészően csekély: a nyelv spontánul újul meg a mindennapi életben, a benne ható legkülönfélébb reális szükségletek parancsára. Így hát a nyelv reprodukcióját, más társadalmi komplexusokkal ellentétben, nem hordozza különös embercsoport; az egész társadalom, minden egyes tagja befolyásolja magatartásával a nyelv sorsát — mindegy, hogy akarja vagy tudja-e ezt.

A nyelvnek tehát egyetemes és spontán jellege van azoknak a komplexusoknak a sorában, amelyek a társadalmi létet mint komplexust felépítik, működésre és reprodukcióra képessé teszik, és ez a különös sajátossága termékeny ösztönzést ad minőségileg más jellegű, gyakran ellentétes komplexusok elemzéséhez. Persze ezeket is történelmileg kell szemlélni, mert gyakran előfordul, hogy a társadalmi-történelmi fejlődés magas fokán, amikor a komplexusok tulajdonképpeni struktúrája és dinamikája igazán markánsná válik, a dolgok eredeti állapotuk visszájára fordulhatnak. Ez világosan látható, ha kicsit közelebbről vizsgáljuk meg azt a komplexust, amelynek a társadalmi aktivitások jogi szabályozását kell elvégeznie. A társadalmi munkamegosztásnak már viszonylag alacsony fokán létrejön ez a szükséglet. Már egyszerű kooperációnál

(vadászat) is a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás alapján (a hajtók és a vadászok a vadászatban). De nem szabad elfelejteni, amit már ismételten hangsúlyoztunk, hogy a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleológiai tételezéseket, amelyek a kooperáció össztervében órájuk jutottak. Mivel azonban, mint szintén tudjuk, ezek a teleológiai tételezések szükségképpen alternatív döntések, kivitelük az adott esetben lehet jó vagy rossz, sőt egyáltalán nem vagy éppenséggel a szándékolttal ellentétesen is sikerülhetnek. Bármennyivel is hasonlóbbak voltak egymáshoz az ilyen primitív állapotokban az egyes személyeknek életbevágó helyzetekben hozott spontán-átlagos döntései, mint később, bármennyivel kevesebb objektív ok volt is az ellentétes döntésekre az akkor még uralkodó érdekazonosság következtében, kétségkívül akadtak olyan esetek, amikor az egyén ellenszegült, és ez ellen a közösségnek védekeznie kellett. Így ki kellett alakulnia például az ilyen kooperációk esetében valamiféle jogszolgáltatásnak a társadalmilag szükséges rend érdekében, főként fegyveres viszályok alkalmával, de még nem kellett ehhez önálló társadalmi munkamegosztást létesíteni; a törzsfőnökök, a tapasztalt vadászok, harcosok stb. és a vének is betölthették ezt a funkciót, amelynek tartalma és formája hagyományhűen, hosszú időn át gyűjtött tapasztalatok révén eleve meg volt szabva. Csak amikor a rabszolgaság megteremtette a társadalomban az első osztálytagozódást, csak amikor az árucseré, a kereskedelem, az uzsora stb. az úr és a rabszolga viszonyán kívül más társadalmi ellentéteket is bevezetett (hitelezők és adósok stb.), akkor kellett társadalmilag szabályozni az eközben létrejövő vitás kérdéseket, e szükséglet kielégítése során alakult ki fokozottan a tudatosan tételezett, immár nem csupán tradicionálisan átörökölt jogszolgáltatás. A történelem arra is megtanít bennünket, hogy még az ilyen szükségletek is viszonylag későn öltöttek önálló alakot a társadalmi munkamegosztásban, a jogtudósok különös rétegének formájában, akikre speciális feladatul e problémakomplexus szabályozása jutott.

Így az emberek egy különös rétege vált olyan különös komplexus társadalmi hordozójává, amelyé a társadalmi munkamegosztás ebben az esetben kibontakozott. Rögtön meg kell itt jegyezni, hogy a jogi szférának a társadalmi életben történő kialakulásával egyidőben egy embercsoport azt a társadalmi megbízatást kapja, hogy erőszakkal valósítsa meg e komplexus célkitűzéseit. Engels így írja le, hogy miként keletkezett egy „olyan *közhatalom*, amely már nem esik közvetlenül egybe az önmagát fegyveres hatalomként megszervező népességgel”: „Ez a külön közhatalom azért szükséges, mert a népesség öntevékeny fegyveres szervezete az osztályokra szakadás óta lehetetlenné vált . . . Ez a közhatalom mindegyik államban létezik; nem csupán fegyveres emberek-ből áll, hanem dologi függelékekből is, börtönökből és mindenféle kényszerintézetekből, amelyekről a nemzeti társadalom mit sem tudott. A közhatalom nagyon jelentéktelen, szinte elenyésző lehet olyan társadalmakban, amelyekben az osztályellentétek még fejletlenek, és félreeső területeken . . . De abban a mértékben erősödik, ahogy az osztályellentétek az államon belül kiéleződnek, és ahogy az egymással határos államok nagyobbak és népesebbek lesznek . . .”²⁹

²⁹ Engels: Der Ursprung der Familie etc. [id. kiadás] p. 168. ff. — [A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM, 21. k., 150. skk. o.]

A rabszolgatartók és rabszolgák ellentétével Engels helyesen jellemzi az ilyen struktúrák kialakulásának végső okait. De utaltunk már arra, amit ez a megállapítás csak tovább konkretizál, de korántsem cáfol meg, hogy minél tovább fejlődik a társadalom, annál kevésbé lehet egyedüli osztályellentéte az urak és a rabszolgák közti ellentét, és hogy nagyon fontos szerepet játszott az ókorban a hitelezők és az adósok, a középkorban a városok és a feudális földbirtokosok stb. érdekellentéte is. És noha az osztálytársadalmi fejlődés szempontjából az az osztályharc a döntő, amely a többletmunka elsajátításának alapvető formáiból fakad, de nem hanyagolhatjuk el a gazdasági közvetítések révén ebből kialakuló másfajta osztályellentéteket sem, főként ha a jogi szférának mint társadalmi komplexusnak a specifikus meghatározásait akarjuk konkrétan megérteni.

Ugyanis csak az említett elemi ellentéteket lehet bizonyos körülmények között tisztán az erőszak közvetlen alkalmazásával elintézni; a társadalmi lét fokozódó társadalmiasodásával persze veszendőbe megy a pusztá erőszaknak ez az egyeduralma, de természetesen az osztálytársadalmakban sohasem tűnik el. A társadalmi antagonizmusok közvetettebb formáinál ugyanis szükségképpen a társadalom szétbomlására vezetne, ha a társadalmi cselekvés szabályozása az erőszak pusztá alkalmazására redukálnódna. Itt szükségképpen a leplezetlen és a rejtett, törvényes formába burkolt erőszaknak a jogi szférában testet öltő bonyolult egysége lép az előtérbe. Talleyrand-nak az a cinikus-okos mondása, amely szerint a szuronyokkal minden lehetséges dolgot meg lehet tenni, csak éppen rájuk ülni nem lehet, epigrammatikus telitalálatlaltal világítja meg ezt a helyzetet, nevezetesen azt, hogy egy már némiképpen is fejlett társadalom nem működhet és reprodukálódhat normálisan, ha a teleológiai döntések többségét direkt vagy indirekt módon pusztán erőszakkal kényszerítik rá a tagjaira. Nem véletlen, hogy az ókor történetében mitikus hősök stílizálták azokat a törvényhozókat, akik a polgárháború valamely korszakát befejezték (Lükurgosz, Szolón). A jognak persze a görög polisznak és a római köztársaságnak is egészen különleges a jelentősége. Az általában vett emberi tevékenységek hordozója, szellemi központja volt; mindaz, ami később morállá, sőt etikává differenciálódott, a klasszikus polisz-felfogásban még teljesen az államhoz kapcsolódott, még teljesen azonos volt a joggal. Csak a szofistáknál bukkan fel a jognak a fejlődés során specifikussá váló jellege, a cselekvés pusztá legalitása, amire Antiphon szerint ez érvényes: ha a cselekvésnek az az indítéka, hogy „a büntetés hátrányait elkerüljük, akkor bajosan követjük a törvényt abban az esetben, ha nincs okunk arra, hogy a látszatot az emberek előtt megóvjuk, és ha tanúk nélkül cselekszünk”.³⁰ Itt nem fejthetjük ki, hogy miként változtatta közvéleménnyé a társadalmi fejlődés egyes outsiders ilyen „paradoxonait”, és arra a szintén ismert tényre sem térhetünk ki, hogy a valódi, reálisan funkcionáló jog, az úgynevezett pozitív jog mellett az emberek társadalmi tudatában újból és újból jelentkezett egy nem tételezett, nem társadalmi tettekből fakadó jog eszméje, a természetjog, amelynek a pozitív jog eszményeként kellett érvényre jutnia. Az ilyen Legyen társadalmi jelentősége fölöttébb különbözött a különböző korszakokban, hol nagy konzervatív befolyása volt (katolikus természetjog a középkorban), hol forradalmi robbanóerőt jelentett (francia forradalom), és

³⁰ Werner Jaeger: *Paideia* [W. de Gruyter]. Berlin, 1959. Band I., p. 415.

ez a feszültség gyakran az érvényes joggal szembeni jámbor professzori-retorikus óhajokká csendesül.

Társadalmilag szükségszerű, hogy a mindenkor érvényes jogon belül az egyes emberek magatartása és e jognak a mindennapi életben végrehajtott teleológiai tételezésekre gyakorolt befolyása le végletek között ingadozzék, mégpedig nem úgy, hogy az egyik embercsoport egyszerűen ezen, a másik meg azon az állásponton áll, hanem sok embernél mozgás tapasztalható e végletek között, azoknak az általános és különös körülményeknek megfelelően, amelyekben végre szokták hajtani teleológiai tételezéseiket. A jog ugyanis, amely az osztálytársadalom létezésének következtében jött létre, lényegileg szükségképpen osztályjog: az uralkodó osztály érdekeinek és hatalmának megfelelő szabályrendszer. A jog megértése szempontjából sok tekintetben fontos az a korlátozás, amelyet az osztályuralom pozitív jogrendszerré való átalakításának tulajdonítunk. Először is sok osztálytársadalom több divergáló érdekű osztályra differenciálódik, és nem alakul ki túl gyakran olyan helyzet, amelyben az uralkodó osztály teljesen korlátlanul érvényesíthetné törvényes formában különös érdekeit. Hogy optimálisan uralkodhasson, számba kell vennie a mindenkori külső és belső körülményeket, és a legkülönbözőbb kompromisszumokat kell kötnie a jogalkotásban. Világos, hogy ezek terjedelme és mértéke lényegesen befolyásolja a jogrendben pozitív vagy negatív értelemben érdekelt osztályok magatartását. Másodszor, valamely osztályon belül az osztályérdek történelmi nézőpontból viszonylag egységes ugyan, közvetlen megvalósulásában azonban gyakran mutatkoznak eltérő lehetőségek, és főként ezeket különféleképpen ítélik meg az egyes érdekelt személyek, s ezért sok esetben ugyanazon az osztályon belül sem reagálnak feltétlenül egységesen a törvényhozásra és a jogszolgáltatásra. Harmadszor, ez nemcsak azokra a rendszabályokra vonatkozik, amelyeket az uralkodó osztály foganatosít az elnyomottakkal szemben, hanem magára az uralkodó osztályra is (nem szólva olyan helyzetekről, amikor több osztály részesül a hatalomban, mint például Angliában a „Glorious Revolution” után a nagybirtokosok és a kapitalisták). Még ha el is tekintünk a közvetlen napi érdekek és a hosszabb távú érdekek közti különbségektől, valamely osztály összérdeke nem egyszerűen az osztályhoz tartozó személyek, rétegek és csoportok egyedi érdekeinek összegeződése. Az uralkodó osztály összérdekeinek kíméletlen érvényesítése nagyon is ellentmondhat az ugyanehhez az osztályhoz tartozó egyedek sok érdekének.

Még csak nem is jelezhetjük itt a jogi tartalmak keletkezésekor ilymódon létrejövő bonyodalmakat; elég, ha tudatában vagyunk az alapok e bonyodalmainak, hogy a jog osztályjellegéből ne vonjunk le elsietett egyszerűsítő-sematikus következtetéseket. De bármilyen differenciáltak legyenek is eredetüket és érvényességüket tekintve a jogi tartalmak, a jogi forma csak a történelem folyamán fejlődik ki ilyen egyöntetűvé; minél tisztábban társadalmiasul a társadalmi élet, annál erősebben és tisztábban alakul ki ez. Már magában ebben a formában is, éppen ha tisztán formálisan tekintjük, valódi ellentmondásosságot vehetünk észre: egyrészt ez a forma szigorúan általános, mivel mindig mindazokat az eseteket, amelyek ilyen társadalmi imperativushoz sorolhatók, egységesen, egy csapásra ugyanannak a kategóriának rendelik alá. Ezt a struktúrát nem módosítja lényegesen, hogy sok esetben ehhez szükségképpen differenciáló helyesbítések járulnak, mert a beosztásokat, mellérendeléseket stb. meghatározó kiegészítéseket szintén ugyanaz a besoroló általánosság jellemzi. Másrészt ezzel az általános érvényesség irányában ható ten-

denciával egyidőben figyelemreméltó — és szintén ellentmondásos — közöny alakul ki azzal kapcsolatban, hogy miért követik az itt felállított imperatívuszot az egyes emberek, akiknek teleológiai tételezéseit mindenkor valami jogi rendelet hivatott befolyásolni (a legalitás problémája). Az imperatívusz a maga részéről többnyire tisztán negatív: bizonyos cselekedetek végrehajtását tiltja; ha valóban tartózkodik az ilyen cselekedetektől, akkor teljesen egyre megy, hogy mik e tartózkodás belső és külső okai. Ennek az a következménye, hogy a legális korrektség összekapcsolódhat a legvégletebb képmutatással. Csak az etikában tárgyalhatjuk megfelelő módon azokat az ebből fakadó sokrétű és egymástól nagyon különböző magatartásmódokat, konfliktusokat stb., amelyek a morál és az etika megértése szempontjából nagyon fontossá válhatnak.

Mégis magának a jognak a szempontjából is messzemenő következményekkel jár, hogy feszültség támad az egyes emberek teleológiai tételezésének a jog által történő befolyásolásán belül. Ugyanis az imént jelzett közöny kizárólag akkor lép fel, ha valamely jogrendszer által kimondott tilalom valóban surlódásmentesen működik a társadalomban, az egyes emberek cselekedeteiben. Mihelyt áthágják e tilalmat, még az egyes cselekvés mértéke, oka stb. is elveszti azt a közömbösséget, amelyről az imént beszéltünk. A jogi reagálásnak ez a módja is a társadalmi-történelmi fejlődés terméke. Ez az ellentétesség egészen kezdetleges körülmények között csekélyebb szerepet játszik, részint mert a társadalmi parancsok még csak alacsony absztrakciós szintet érnek el, részint mert a kezdeti kis közösségekben az emberek közvetlenül jól ismerik egymást, és ezért kölcsönösen ismerik egymás indítékait is. Ilyen problémák csak akkor bukkannak fel, amikor nagyobb, mind társadalmibb közösségek alakulnak ki, és amikor a jogszolgáltatás és a jogorvoslás különleges embercsoportok mind specializáltabb társadalmi feladatává válik, ami általában szorosan összefügg az árucseré fejlődésével. A jogalkotás és a jogszolgáltatás már nem elégedhet meg bizonyos cselekvések egyszerű tilalmával; a tilalmak megszegésének indítékai jogilag egyre lényegbevágóbbakká válnak, és jogi formákban rögzítik is őket. Megjegyzendő itt persze az is, hogy valamely társadalom létezését kérdésessé tevő, nagy horderejű esetekben nagyon gyakran félretolják az ilyen megfontolásokat. Elsősorban a magánjogban veszik tekintetbe őket, ahol a jog és az árucseré kapcsolata közvetlenül látható. A fejlődés természetesen itt is egyenlőtlen. Az a tény, hogy például a középkorban decentralizált volt az államhatalom, és hogy némelyek nemcsak fegyverek, hanem fegyveresek kisebb-nagyobb csapata fölött is rendelkezhettek, az állami-jogi rendelkezések végrehajtását gyakran a központi hatalom és az ezzel szemben támadt ellenállás közti nyílt harc függvényévé tette. A társadalom társadalmasodása olyan paradox átmeneti formákat valósít meg, hogy olykor jogi tartalom problémájává vált, milyen esetekben kell az ilyen ellenállást jogszerűnek értékelni.³¹ Nem foglalkozhatunk itt az ilyen elméletek ellentmondásaival; főként a feudalizmusból a kapitalizmusba való ellentmondásos átmenet problematikájából fakadtak, míg a kapitalizmus szükségképpen minden társadalmi tevékenység egyetemleges jogi szabályozására törekedett, s ezzel együtt a központi szabályozás tekintélyét és fölényét minden más sza-

³¹ Kurt Wolzendorff: Staatsrecht und Naturrecht [in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt. M. & H. Marcus]. Breslau, 1916. [p. 37. ff.]

bályozáshoz képest a társadalmi élet egyik fő kérdésévé tette. Ebből egyrészt a „forradalomra való jog” legkülönbözőbb elméletei alakultak ki, melyeket még Lassalle-nál is megtalálhatunk, tehát az az abszurd törekvés, hogy valamely társadalmi rend radikális megdöntését abban a jogrendszerben kell ismeretelméletileg és jogilag-morálisan is megalapozni, amelyet e rend természet-szerűleg magában foglal, másrészt kialakult az a nem kevésbé abszurd, túlzó felfogás, amely Kantnál arra a követelésre vezetett, hogy forradalom esetén „előre ki kellene végezni az utolsó börtönben levő gyilkost, hogy mindenkinek az jusson, amit tettei alapján érdemel, és a vérbűn ne szálljon a népre, amely nem sürgette ezt a büntetést: mert úgy lehetne tekinteni, mint aki részes az igazságosság e nyilvános megsértésében”.³²

Ez az utolsó idézet világosan mutatja, milyen fetiszizálásra vezethet a jog-fogalom túlfeszítése. A poliszban az embereket még olyan konkrét és olyan erős, eleven szálak kötötték az államhoz és a joghoz, hogy ez az életközelség még az olyan hanyatló korszakban is megakadályozta az ilyen fetiszizálásokat, amikor némely ideológusok gondolatilag meg akarták menteni, utópisztikusan helyre akarták állítani a poliszt. (Gondoljunk csak arra, hogy Szókratész miként foglalt állást igazságtalan halálbüntetésével kapcsolatban.) A jogi szféra ontológiai lényegének félreértéséhez és ilyen fetiszizáló túlzásokhoz csak az vezethetett, hogy a modern jog mind elvontabbá válva mindent magába akart foglalni, és hogy — a társadalom társadalmiasodásának objektív tüneteként — harc folyt lehetőség szerint minden életbevágó tevékenység jogi szabályozásáért.³³ A XIX. század, a mind teljesebb jogállam létrejötte lassanként elhalványította ezt a fetiszizmust, természetesen csak azért, hogy újat alakítson ki. Minél inkább vált a jog a mindennapi élet normális és prózai szabályozójává, általában annál inkább eltűnik kezdeti időszakában szerzett pátozsa, annál inkább erősödnek meg benne a pozitivizmus manipulációs elemei. A társadalmi élet olyan szférájává válik, ahol a tettek következményeit, a siker esélyeit, a veszteségek kockázatait hasonlóan kalkulálják ki, mint magában a gazdasági világban. Persze azzal a különbséggel, hogy először is többnyire a gazdasági tevékenységnek egy — természetesen viszonylag önálló — függetléről van szó, ahol is a törvényesen megengedett cselekvés, konfliktus esetén pedig a peresítés valószínű kimenetele a gazdasági fő célon belül különös kalkuláció tárgya; másodsor, a gazdasági kalkuláción kívül különleges specialistákra van szükség, hogy a lehető legpontosabban kiszámítsák ezeket a járulékos kilátásokat. Ez természetesen olyan esetekre is vonatkozik, amikor nagy hatalmú gazdasági csoportosulások magukon a törvényeken és jogi alkalmazásukon akarnak bizonyos változtatásokat végrehajtani. Így válik a mindenkori pozitív jog a pozitivizmusban olyan gyakorlatilag fölöttébb fontos területté, amelynek társadalmi eredete, fejlődésének történelmi feltételei elméletileg is mind érdektelenebbnek látszanak tisztán gyakorlati hasznosságához képest. Mármint az új fetiszizálás abban rejlik, hogy a jogot — persze mindig: *rebus sic stantibus* — szilárd, összefüggő, „logikailag” egyértelműen meghatározott területnek kezelik, és pedig nemcsak a gyakorlatban mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is mint immanensen zárt, csak

³² Kant: *Metaphysik der Sitten*. Philosophische Bibliothek. Band 42. [F. Meiner] Leipzig, 1907. p. 161.

³³ (A kanti házasság-definíció, másik oldalról nézve, az ilyen túlzás révén történő fetiszizálás tipikus esete. Uo. p. 91.)

jogi „logikával” helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust. Elméletileg persze nem sok vizet zavar ez az immanens zártság, ha eltekintünk gyakorlati manipulálhatóságától. Kelsen például egy kanti-pozitivistát „tisztá jogelmélet” álláspontjáról „rejtelen”-nek tekintette a jog keletkezését.³⁴ De minden érdekképviselőt mindig pontosan tudta, hogyan kell manipulálni valamely új törvény keletkezését vagy régi törvény kiegészítését, illetve átalakítását. És már Jellinek is joggal utalt a társadalmi összgyakorlat és a jogmeghatározások tényleges érvénye közti szakadatlan kölcsönhatásra, amikor a tényszerűség normatív hatalmáról beszélt.³⁵ Itt sem vállalkozhatunk arra a feladatra, hogy akár csak utaljunk is az összes felmerülő problémára. E komplexusnak csak legáltalánosabb körvonalait akartuk jelezni, hogy megérthessük működésének elveit.

A pozitív jog érvényes rendszerének és a mindennapi életben megvalósuló gazdasági-társadalmi ténylegességének ez az egyidejű egymás melletti létezése és összefonódottsága szükségképpen kettőjük viszonyának legkülönbébb félreértéseire vezet. Marx, Proudhon ilyen hamis elméleteivel vitázva, a következő meghatározást javasolta a gazdasági folyamatok létszerű elsőbbségének és öntörvényűségének az álláspontjáról: „A jog csak a tény hivatalos elismerése”,³⁶ nevezetesen a gazdasági terület imént megállapított elsőbbségéé. Ez a csaknem aforisztikus meghatározás rendkívül tartalmas, tartalmazza a jog és a gazdasági-társadalmi valóság ama szükségszerű diszkrepanciáját, amelyről beszéltünk már a Marx-fejezetben. A meghatározás: a tény és elismerése pontosan fejezi ki a gazdasági terület ontológiai elsőbbségének viszonylatát: a jog a visszatükröződés specifikus formája, annak tudatszerű reprodukciója, ami a gazdasági életben de facto végbemegy. Mármint az „elismerés” kifejezés tovább differenciálja e reprodukció specifikus sajátosságát, amennyiben ennek nem tisztán elméleti, nem tisztán kontemplatív, hanem elsődlegesen gyakorlati jellegét tolja előtérbe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egyszerűen tautologikus volna ez a kifejezés az olyan tisztán elméleti összefüggések esetében, mint például: „elismerem, hogy kétszer kettő négy”. Az elismerésnek csak gyakorlati összefüggésben lehet valóságos és értelmes jelentése, ha ugyanis azt mondja ki, hogy miként kell reagálni egy elismert tényre, ha szempontokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az emberek miféle teleológiai tételezéseinek kell e tényből következnie, illetve miként kell a szóban forgó tényt korábbi teleológiai tételezések eredményeinek felfogni. Ez az elv a „hivatalos” jelzővel kapja meg további szükséges konkretizálását. A Legyen-jelleg ily módon társadalmilag pontosan meghatározott szubjektumhoz jut, nevezetesen az államhoz, amelynek tartalmilag az osztálystruktúra által meghatározott hatalma itt lényegileg az államnak azt a monopóliumát jelenti, hogy ő ítélje meg az emberi gyakorlat különböző eredményeit, engedélyezettnek vagy tilalmasnak, büntetendőnek stb. minősítse ezeket, egészen annak meghatározásáig, hogy a társadalmi élet mely tényei és milyen módon tekintendők jogilag relevánsnak. Az állam tehát, Max Weber szerint, „a törvényes fizikai

³⁴ Hans Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* [J. C. B. Mohr, Tübingen, 1911]. p. 411. — [Vö. Hans Kelsen „Az államelmélet alapvonalai” c. rövid összefoglalással. Ford.: Moór Gyula. Szegedi Tudományos Könyvtár. III. k., Szeged, 1927. 10. o.]

³⁵ G. Jellinek: *Allgemeine Staatslehre* [3. Auflage. J. Springer]. Berlin, 1922. p. 334 und 339 f.

³⁶ Marx: *Elend der Philosophie*. MEGA, I. 6., p. 66. — [A filozófia nyomorúsága. MEM, 4. k., 107. o.]

erőszakosság monopóliumával”³⁷ rendelkezik. Ezzel a kijelentések, ténymeghatározások (elismerés) olyan — tendenciálisan — összefüggő rendszere alakul ki, amelynek az a feladata, hogy a monopolisztikus állam értelmében szabályoknak vesse alá az emberek társadalmi érintkezését.

Ha ezt a rendszert egy belső összefüggés szétválaszthatatlan egységének és egyúttal (többnyire tiltó formájú) imperatívuszok olyan gyűjteményének fogjuk fel, amely az emberek teleológiai tételezéseinek befolyásolására alakult ki, akkor minden további magyarázat nélkül nyilvánvaló az a marxi megállapítás, hogy az ilyen rendszer nem tükrözheti adekvát módon a valódi gazdasági összefüggést. Először is azért van ez így, mert már annak a megállapítása is, hogy mikor és miként tekinthető valamely esemény ténynek, nem a társadalmi folyamat objektív magábanvalójának megismerését reprodukálja, hanem inkább az állami akaratot, hogy minek és miként kell az adott esetben megtörténnie, minek és miként nem szabad ebben az összefüggésben előfordulnia. Már ebben is szükségképpen elvileg eltér eredetijétől a gondolati reprodukció. Mivel mármost hivatalos, vagyis állami jelleget ölt annak megállapítása, hogy mi számítson ténynek, az a helyzet alakul ki, hogy a társadalmi folyamatban érdekelt résztvevők egyike, egy osztály (mindegy, hogy osztálykompromisszumok alapján-e) az állam közvetítésének segítségével magához ragadja a meghatározásnak ezt a hatalmát, minden gyakorlati következményével együtt. Elszigetelten tekintve ez csupán a társadalmi folyamat inadekvát visszatükrözése. Tudjuk azonban — másodszor —, hogy a jogi visszatükröződés nem tisztán elméleti, hanem kiemelkedően és közvetlenül gyakorlati jellegű kell legyen ahhoz, hogy valódi jogi rendszerre válhasson. Minden jogi ténymegállapításnak kettős jellege van tehát. Egyrészt valamely tényállás egyedül releváns gondolati rögzítésének kell lennie, és ezt a lehető leg-egzaktabban, definíciószerűen kell gondolatilag kifejeznie. Ezeknek a megállapításoknak a maguk részéről összefüggő, következetes, ellentmondásmentes rendszert kell alkotniuk. Ismét egészen világosan mutatkozik meg itt, hogy minél inkább építik ki ezt a rendszerezést, annál inkább kell ennek eltávolodnia a valóságtól. Ami az egyes ténymegállapításoknál esetleg csak viszonylag csekély eltérés, annak egy ilyen rendszer alkotóelemeként, egy ilyen rendszer szellemében értelmezve még sokkal inkább el kell távolodnia a valóságtól. A rendszer ugyanis nem a valóság visszatükröződéséből nő ki, hanem csak ennek elvonatkoztatóan-gondolatilag egyneműsítő manipulációja lehet. Másrészt a mindenkori pozitív jogrendszer elméleti zárttsága, hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége csak pusztá látszat, de persze csak a rendszer szempontjából. A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, a mégoly energikusan manipulált is, mindenkor konkrétan szükségszerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az épp-ígyteléhez tartozik, amelyben funkcionál. De éppen ezért csak látszólagos, illuzórikus a rendszeres összefüggés, és ennek logicisztikai levezetése, megokolása, alkalmazása. Ugyanis a tények megállapítása, rendszerbe való besorolása nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően osztályozza. Hegelnek ilyen tekintetben voltak ugyan némi illúziói, de a problémát mégis realiztikusabban vizs-

³⁷ Max Weber: *Gesammelte politische Schriften* [Drei Masken Verlag]. München, 1921. p. 397.

gálta, mint sok elődje (például Kant és Fichte), és már ő megjegyezte, hogy fontos kategóriáknak a jogi meghatározásokban való tételezése szükségképpen megszüntethetetlenül önkényes marad. Ezt mondja például a büntetés mértékének meghatározásáról: „Valamely büntetés mennyiségét például egyetlen fogalmi meghatározáshoz sem lehet adekvát módon igazítani, és bármilyen döntés születik is, ez ebből a szemszögből mindig csak önkényes. De maga ez a véletlenszerűség szükségszerű...”³⁸ De Hegel látja a jogra mint egészre vonatkozó módszertani szükségszerűséget is, és úgy folytatja az idézett gondolatmenetet, hogy itt nem érhető el logikai tökély, és a dolgot „ezért olyan-nak kell venni, amilyen”. Ami — immanens jogászai módon — a rendszer logikai premisszájának vagy következményének látszik (jogászilag így is kezelik), az valójában valamely történelmileg konkrét osztályálláspont társadalmilag szükségszerű tételezése. Kelsen az utolsó időkben világosan átlátott az itt uralkodó logicisztikai látszaton és módszertanilag, persze csak módszertanilag, szétrombolta ezt. Vitatja, hogy „logikailag” következne az „egyéni norma” (valamely törvénynek az egyes esetre való alkalmazása) az „általános normából”. Ezt a logicisztikai összefüggést, joggal, pusztán analógiának, „két ellentmondásos állítás igazsága és hamissága közti” és „két egymással konfliktusban álló általános norma követése és nem-követése” közti különbség analogizáló elmosásának tekinti.³⁹ Ha ezt a módszertani ellenvetést a társadalmi lét ontológiájának nyelvére fordítjuk le, ami Kelsentől természetesen távol áll, akkor láthatjuk, hogy a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jött létre: egyrészt, hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányban befolyásolja, másrészt, hogy arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízatása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre. Ha a második esetben ez nem valósul meg, akkor konkrét társadalmi ellentmondással van dolgunk, nem pedig hamis logikai művelettel. A társadalmi gyakorlatban számtalan ilyen esettel találkozhatunk, amelyek mindenkor a szóban forgó társadalom meghatározott osztályellentéteinek tünete; gondoljunk például a weimari korszak sok bírósági ítéletére, vagy némely olyan perre, amelyet a Szövetségi Köztársaságban folytattak le a Hitler-idők bűnösei ellen stb. Jellinek imént idézett kijelentése a tényszerűség normatív hatalmáról — persze csak konkrét dialektikus alkalmazása esetén — helyesnek bizonyul: mind maga a tény, mind pedig hivatalos elismerése az osztályharc társadalmi-történelmi eredményét fejezi ki a mindenkori konkrét társadalomban, azt az állandó dinamikus-társadalmi változást, hogy mit tekintenek jogi ténynek, és miként ismerik ezt el hivatalosan.

A jogrendszerben megvalósuló logikai összefüggés látszata a legélesebben úgy lepleződik le, ha arra gondolunk, hogy miként rendelik alá az egyes eseteket az általános törvénynek. Természetesen ez az antinómia csak a jog fejlett fokain válik nyilvánvalóvá. A primitív társadalmak az egyedi esetekből kiindulva végezheték el a társadalmi szabályozást, és még sokáig dolgozhattak korábbi ítéletekből merített analógiás következtetésekkel. Csak az áru-

³⁸ Hegel: Rechtsphilosophie. § 214, Zusatz. [Werke, Band VIII. p. 278. — A jogfilozófia alapvonalai. 1971. 232—233. o.]

³⁹ H. Kelsen: Recht und Logik. „Forum” [Wien], 1965. Oktober, p. 421.; November, p. 495.

cseré általános kifejlődése kényszeríti ki rendszerint azt az elvont-általános szisztematizálást, amelyről az imént beszéltünk. Mind erőteljesebben bontakozik ki az a társadalmi szükséglet, hogy valamely cselekedet jogi következményeit éppúgy ki lehessen előre számítani, mint magát a gazdasági tranzakciót. Ezzel napirendre kerül az alárendelés problémája és megjelennek az ebben kialakuló specifikus diszkrepanciák. Világos ugyanis, hogy mihelyt a társadalmi létről van szó, ennek a problémának a törvény és az egyedi eset minden viszonyában jelentkeznie kell. De különös alakot kölcsönöz neki, hogy valamely teleológiai tételezés (a törvény) más teleológiai tételezést (a törvény alkalmazását) hivatott előidézni, s ezáltal a már említett dialektika, az osztályérdekek ebből fakadó konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre a logikai alárendelés csak jelenségformaként rakódik rá.

Itt ismét felbukkan a különbség a gazdaság és a többi társadalmi komplexus között. Az előbbiben a spontán lét-folyamat teremti meg az egyneműsítést, az azonosság fogalmát a belőle származó hierarchián belül; a társadalmilag szükséges munkaidő mint a szabályozás elve az emberek elképzeléseitől és akaratától függetlenül jön létre. Annak az összegeződésnek a terméke ez, amelyet a társadalom spontánul, a munkában létrejövő teleológiai tételezések oksági következményeinek alapján hajt végre. De a jogrendszerben a szabályozásnak ezek az elvei egy olyan tudatos tételezés eredményei, amelynek mint tételezésnek meg kell határoznia a ténylegességeket. Ezért itt a társadalmi reakciók is szükségképpen minőségileg másként ütnek ki. Ezért könnyen érthető, hogy a következetesen végigvitt jog esetében az igazságtalanság népszerű és irodalmi bírálata is az egyedi eset besorolásában megmutatkozó diszkrepanciákra koncentrálódik. Az olyan mondások, mint a „summum jus summa injuria”, az olyan költői ábrázolások, mint amilyen a Shylock-per, a régebbi novellisztikus ábrázolásokban is, mind a törvény formálisan-következetes érvényesítése ellen támadt hangulatra vallanak. Ebben valódi társadalmi probléma rejlik. Már korábban utaltunk arra, hogy nem létezhet ugyan jog, ha nem érvényesíthető erőszakkal, de lehetőség szerint surlódásmentes működése megköveteli, hogy a közvélemény bizonyos mértékig értsen egyet határozataival. Ebben a munkánkban nem foglalkozhatunk azzal, miféle erőfeszítéseket tesznek időről időre, hogy ideológiailag legyőzzék ezt a társadalmi diszkrepanciát. Az etika feladata lesz annak megmutatása, miként alakul ki a morál lényegileg ennek az olykor végzetesnek látszó szakadéknak az áthidalására, hogy a bensőség talaján megbékéljenek azzal, amit általánosságban igazságtalannak éreznek.

A jogon való elgondolkodás termeli ki a maga részéről a természeti jog sajátos koncepcióját, hogy közvetítsen a jog és az igazságszükséglet között; ez a koncepció is annak a társadalmi Legyennek a rendszere, amelynek tételezése szubjektumát mégis a mindenkori konkrét jogi állapot fölé kell hogy emelje, s amelyet, a kor mindenkori szükségletei szerint, az istentől, a természettől, az észtől stb. meghatározottnak képzelnek, hogy képes legyen a pozitív jog határainak leküzdésére. E két tendencia, mint Kelsen helyesen felismerte,⁴⁰ párhuzamosan halad: a szándék, a célkitűzés stb. könnyen átmegy egymásba, mert mindkettőjüknek egyaránt, anélkül, hogy kritikai tudattal rendelkezniük önmagukról, a nembeliség magasabb fokára kell törekedniük, mint ami-

⁴⁰ H. Kelsen: Aufsätze zur Ideologiekritik. [H. Luchterhand] Neuwied—Berlin, 1964. p. 82.

lyen a pozitív jogban megvalósítható. Csak az etikában fejthető ki, hogy miért nem emelhette fel a jogot a nembeliség benne rejlő szintje fölé sem a morállal való kiegészítése, sem a természetjogban gyökeredző és belőle származó reformkezdeményezések. Itt csak arra utalhatunk, hogy az összes ilyen követelményben lappangó igazság-ábránd, amíg csak jogilag ragadhatják és ragadják meg, nem haladhatja meg az egyenlőség — végső soron gazdasági — koncepcióját, azt az árucserében megvalósuló egyenlőséget, amelyet társadalmilag szükség-szerűen a társadalmilag szükséges munkaidő határoz meg, és amely szükségképpen minden jogi egyenlőség és egyenlőségkonceptió valóságos és ezért gondolatilag legyőzhetetlen alapja marad. Az ebből eredő igazságosság a maga részéről az emberi fejlődés legsokértelműbb fogalmai közé tartozik. Azt a számára megoldhatatlan feladatot tűzi maga elé, hogy gondolatilag, sőt akár intézményesen is annak az egyenlőségnek az alapján hozzuk összhangba az emberek egyéni különbözőségét és sajátosságát tetteik megítélésével, amely magának a társadalmi életfolyamatnak a dialektikáját előidézi.

Marx ezt a kérdést a maga legvégletesebb társadalmi-történelmi következményeivel együtt vette szemügyre és vizsgálta meg. A „Gothai program kritikájá”-ban, ahol a legbehatóbban elemezte a szocializmusba való társadalmi átmenet problémáit, rátér a jognak és az egyenlőségnek erre a viszonyára a kommunizmus első fázisában (a szocializmusban), amelyben megszűnt már a kapitalista kizsákmányolás, de a társadalom még nem formálódott át teljesen. Ezt mondja itt a jog és a munka viszonyáról: „Ez az *egyenlő* jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként az egyenlőtlen egyéni tehetséget és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességet. *Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlen-ség joga.* A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak *egy meghatározott* oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben *csak munkásoknak* tekintjük őket; és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk.” A teljes kérdéskomplexussal itt sem foglalkozhatunk behatóan, csak azt hangsúlyozzuk, hogy Marx a jog egyenlőségfogalmának és az emberi egyéniség egyenlőtlenségének ezt a diszkrepanciáját ezen a fokon is megszüntethetetlennek tartja. A kizsákmányoló kizsákmányolása is lényegileg polgári jog marad az egyenlő jog itt megadott korlátaival együtt. Hogyan lehetne akkor szó arról, hogy a gazdaságilag kizsákmányoláson alapuló korábbi formációkban haladják meg ezeket a korlátokat? Csak amikor már forradalmian átalakították a társadalmi munka viszonyait annak összes objektív feltételét, „amikor az egyének már nincsenek szolgáiban alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel eltűnik a szellemi és a testi munka ellentéte is; amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga vált a legfőbb életszükségletté; amikor az egyének minden irányú fejlődésével a termelőerők is megnövekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog”,⁴¹ olyan társadalomban, amelynek reprodukciós alapja: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”, tehát csak ekkor szűnik meg ez a diszkrepancia, és persze ezzel egyidőben

⁴¹ Marx: Kritik der Gothaer Programmes. [Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der Ud SSR] Moskau—Leningrad, 1933. p. 10—11. — [K. Marx: A gothai program kritikája. MEM, 21. k., 18—19. o.]

fölöslegessé válik a jogi szféra, ahogy ezt az eddigi történelemben megismertük.

Ezzel a jogi szféra keletkezésének és elhalásának társadalmi-történelmi határait úgy határoztuk meg, hogy ezek elvileg időhöz kötöttek. De tudjuk, hogy ontológiailag szólva az ilyen kezdeti és végpontok a pusztán korszakmeghatározásoknál sokkal konkrétabb valamit fejeznek ki. Hiszen a korszakváltás, a társadalmi lét ontológiájának szempontjából, mindig minőségi változást hoz létre a társadalom szerkezetében és dinamikájában, s így szükségképpen azért is mindig megváltoznak a társadalmi szükségletek, a szociális megbízások stb., mert minden ember teleológiai tételezései — akármilyen ellentmondásosan, egyenlőtlenül is — végső soron amabból fakadnak, s társadalmi reflexeik, kölcsönös vonatkozásaik, dinamikus funkcióik is szükségképpen alá vannak vetve az összkomplexuson belül kialakuló változásoknak. Így hát a keletkezés és az elhalás az ilyen folyamatok minőségileg sajátosan, sőt egyedülállóan nyomatékos változata, amely a megszüntetésben a megőrzésnek és a kontinuitásban a diszkontinuitásnak az elemeit tartalmazza. Így utaltunk már arra, hogy a társadalom jogelőtti állapota alakítja ki saját szabályozásának szükségleteit, amelyek magukban foglalják a jogrend — persze minőségileg különböző — csíráit. Eközben persze sohasem feledhetjük el, hogy e kontinuitás mögött diszkontinuitás rejlik: a tulajdonképpeni értelemben vett jogrend csak akkor alakul ki, amikor ugyanarra a jogi nevezőre hozták, jogilag egyneműsítették a széthúzó érdekeket, amelyek önmagukban véve minden egyes esetben erőszakos megoldásra készíthetők volna az embereknek. Ahogyan ez a komplexus társadalmilag fontossá vált, az éppúgy meghatározta a jog keletkezését, mint ahogy társadalmilag valóságos feleslegessé válása elhalását fogja előidézni. E fejtegetések tisztán ontológiai jellegének megfelelően ebben a kérdésben sem törekszünk arra, hogy — utópisztikus módon — túlmenjünk ennek az összefüggésnek a Marx által világosan felismert általános ontológiai megállapításán. Hogy miként valósul meg ez az összefüggés, az a konkrétan előre nem látható jövőbeli fejlődéstől függ.

Az a központi dialektikus probléma, amely oly világosan előtérbe lép a jog keletkezésének és elhalásának vizsgálatakor, egyben mindazoknak a fetisizáló elméleti, sőt filozófiai fejtegetéseknek a kulcsa és megfejtése is, amelyek a jogi szférának mint komplexusnak a különösségével foglalkoznak. Ha korábbi kibővített értelmezésünk kiindulópontjává tettük a Marx által helyesen megragadott középponti problémát, a társadalom osztályrétegződése és egy specifikus jogi szféra szükségszerűsége közti elválaszthatatlan összefüggést, akkor észre kell vennünk, hogy a jogrend alapvető elve a következő, egymáshoz képest teljességgel különmemű törekvéseket tartalmazza: először is valamely osztály uralmának mint a társadalom magától értetődővé vált és ilyennek elismert állapotának úgy kell meghatározni a társadalom valamennyi tagjának tevékenységét, hogy gyakorlatukban „önként” vessék alá magukat e helyzet parancsainak, s hogy e helyzet elméleti kritikájára is csak az így — tágasan vagy szűken — meghúzott határok között kerülhessen sor. Ennek a rendszernek, amely azt jelenti, hogy valamennyi osztály meghajlik — természetesen gyakran osztálykompromisszumok alapján — egyetlen osztály uralma előtt, szükségszerű megjelenési formája egy egységes Legyen az egész társadalom és a társadalom részei számára, olyan Legyen, amely sok részletben esetleg pusztán technikai-manipulációs ugyan, de amelynek kifelé és befelé mint totalitást kell kifejeznie a társadalom életakarátát, életképességét.

Ez ismét az ellentmondás olyan megkettőződését tartalmazza, amelyet ismerünk már: egyrészt az erőszakot mint ennek a létezésnek és egységnek végső biztosítékát, másrészt azt, hogy lehetetlen kizárólag az erőszakra alapozni a társadalmi gyakorlatnak ezt a jog által szavatolt és ellenőrzött egységességét. (Csak az etikában tárgyalhatjuk megfelelően azokat a bonyolult kölcsönhatásokat, amelyek ebből a jog, a morál, az etika, a vallás stb. számára fakadnak.) Ezekhez az ellentmondásokhoz csatlakoznak még mint legfontosabbak a jogrendszer általánossága és egyedisége, egyenlősége és egyenlőtlen-sége, immanenciája, zártsága és a társadalmi élet tényszerűségei következtében történő szakadatlan helyesbítése közti ellentmondások, továbbá az az ellentmondás, amely a gazdaság szükségszerűen racionális elrendezése és a gazdasági valóságot kifejező jogi kategóriák meg-nem-felelő volta között áll fenn. Ha elfogulatlanul vesszük szemügyre azt a paradox viszonyt, amely a jogrendszer racionális-egységes, minden ellentmondást elvileg kizáró jellege és azon különmeműség között áll fenn, amely minden tartalmában e tartalmaknak formáikhoz, s az egyes formáló elveknek egymáshoz való viszonylataiban figyelhető meg, akkor csak csodálkozhatunk azon, hogy miként alakulhatott ki egyáltalán az emberi gyakorlat szabályozásának gyakorlati-egységes rendszere. (Jegyezzük meg: itt természetesen a pozitív jog gyakorlatilag működő rendszeréről van szó. A jogelméletben, mint minden tudományban, egyrészt magától értetődőnek látszik az elméleti egyneműsítés, a különmemű valóság egységesítése, másrészt nagyon könnyen felfedezhetők benne ellentmondások, antagonizmusok, inkohereciák, amelyek a legkevésbé sem zavarják módszertani egységét.) A jogi rendszer azonban nem elméleti tételek egysége, hanem, mint megmutattuk, a gyakorlati cselekvés pozitív és negatív irányításainak egységes rendszere, és éppen ezért a jogrendnek társadalmi-gyakorlati szemszögből egy minden ellentmondást kizáró egységet kell alkotnia. A jogi gyakorlat számára kidolgozott és benne alkalmazott elméleti megfontolásoknak ezért főként nem az a szerepük, hogy általánosan elméletileg bizonyítsák az éppen érvényes pozitív jog ellentmondásmentességét, hanem inkább az, hogy gyakorlatilag küszöböljék ki a gyakorlatban esetleg felbukkanó ellentmondásokat; ebből a szempontból érdektelen, hogy ez a pozitív jog értelmezésének formájában történik-e, vagy egyes meghatározásainak megváltoztatása, újrafogalmazása stb. útján.

A pozitív jog működése tehát ezen a módszeren alapul: az ellentmondások forgatagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történést gyakorlatilag, az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinómikus végletek — például a csupasz erőszak és az erkölcsi szférával határos meggyőzni-akarási — között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúlyeltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalmi gyakorlatnak azokat a döntéseit, amelyek e társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek. Világos, hogy ehhez teljesen önálló manipulációs technika szükséges, ami máris megmagyarázza azt a tényt, hogy ez a komplexus csak akkor reprodukálhatja magát, ha a társadalom mindig újratermeli az ehhez szükséges „specialistákat” (a bíraktól és az ügyvédektől a rendőrökig és a hóhérokig). A társadalmi megbízatás azonban még tovább megy. Minél fejlettebb valamely társadalom, minél erőteljesebben uralkodnak el benne a társadalmi kategóriák, annál nagyobb a jogi területnek mint egésznek az autonómiája a külön-

bőző társadalmi komplexusok kölcsönhatásán belül. (A hatalmak megosztásának elmélete.) Ennek e komplexus jellegzetessége szempontjából fontos következményei vannak. Először is megmutatkozik, hogy a jogi szféra, nagy fejlődésvonalban tekintve, a gazdasági fejlődés, az osztályrétegződés és az osztályharc kísérőjelensége, de — a nagy fejlődési vonal különös szakaszainak megfelelően — még messzemenő viszonylagos önállóságra is juthat az éppen uralkodó rendszerrel szemben. (Megmutattuk már, hogy emögött is osztályproblémák rejlenek.) Ezt a viszonyt, nevezetesen, hogy a jogi szféra valamilyenféle állam az államon belül, nem szünteti meg, hogy az így kialakuló mozgások a maguk részéről ismét az osztályok valóságos erőviszonyain alapulnak; ez csak sajátos mivoltát és határait határozza meg konkrétan. A jelenséget továbbra is a maga sajátossága határozza meg, és ez még normálisabb körülmények között is, például a Weimari Köztársaságban, kétféle formát ölt: a jogszolgáltatás egyrészt viszonylag független a mindenkor uralkodó politikai fővonalától, másrészt a közvélemény olykor robbanásszerűen nyilvánítja ki érzékenységet bizonyos jogi jelenségekkel kapcsolatban, még akkor is, ha ezek közvetlen tárgyi tartalma közvetlenül csak kevésbé fontos az államtársadalom szempontjából.

Másodszor is — és ez még jelentősebb az itt kutatott ontológiai szempontból — mindezekből a gyakran látszólag szétágazó fejtegetésekből kitetszik, hogy a jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes gazdasági komplexusok között, s e közvetítéseknek éppen az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az összefolyamat benső szükségszerűségei közben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és ezért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben — az objektív szükségszerűség parancsára — a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalitás reprodukciója számára. Szándékosan éleztük ki ezt a tényállást, hogy kidomboríthassuk a jogi szférának ezt a jellegét, mert annál ellentmondásosabbnak és paradoxabbnak látszik ez a szféra, minél kevésbé próbálják létszerűen keletkezéséből és funkcióiból megérteni, és minél inkább a mindent egy kaptafára húzó logika és ismeretelmélet kategóriáival és rendszerposztulátumaival közelednek hozzá. Az olyan kísérletek, amelyek ilyen alapról akarják gondolatilag megragadni ezeket a komplexusokat, csak azt bizonyítják hosszadalmasan, hogy mennyire nem képesek eljutni az adekvát megértésig. Amikor például az idealista-filozófiai magyarázatok az értékek rendszerébe akarták beépíteni a jogot, akkor újból és újból antinómikus-megoldhatatlan keveredések, megoldhatatlan határkonfliktusok stb. jöttek létre a jog, a morál és az etika között. Amikor pedig pozitivisták módon elszigetelték sajátosságát, akkor az leíró módon kifejezett eszmenélküliségre vezettet. És noha maga Marx ontológiailag helyesen ragadta meg ezt a problémát is, követői sematikus elszigetelték és mechanisztikusan vulgarizálták a jogi szférának a gazdasági fejlődés összefolyamatától való függőségét.

Ezek a fejtegetések itt sem vállalkozhatnak arra a feladatra, hogy akár csak

kísérletképpen is felvázolják a jogi szféra rendszeres társadalmi ontológiáját. Ehelyett azonban már ezekből a gyér és töredékes jelzésekből is fontos következtetést vonhatunk le a társadalmi részkomplexusok működésére és reprodukciójára vonatkozólag: nevezetesen azt, hogy ontológiailag szükségszerű az ilyen részkomplexusok logikailag előre-nem-látható és megfelelően meg-nem-ragadható, de társadalmilag-ontológiailag racionális viszonylagos önállósága és kibontakozott sajátossága. Ezért az össz folyamaton belül annál inkább tölthetik be ezeket a funkcióikat, minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket. Ez a jogi szféra esetében közvetlenül nyilvánvaló. De ugyanez a helyzet áll fenn az összes olyan komplexus vagy képződmény esetében, amelyet a társadalmi fejlődés életre hív. Maga a társadalmi fejlődés gondoskodik arról, hogy ebből ne következzen abszolút autonómia — ez a gondoskodás természetesen nem automatikus, hanem a mindenkor megoldandó feladatoknak, a belőlük keletkező emberi reakcióknak, tevékenységeknek stb. a formájában megy végbe, és mindegy, hogy az autonómia ezekben a kérdésekben többé vagy kevésbé tudatosodik-e, és az sem számít, ha mégoly közvetetten, mégoly egyenlőtlenül valósul is meg. A vulgármarxizmus nem jutott tovább ebben a kérdésben, mint a gazdasági alaptól való mechanikus, mindent egy kaptafára húzó függőség kinyilvánításáig (a revizionista korszakban az újkantianizmus és a pozitívizmus a történelem igazságos bosszúja volt ezért a vulgarizálásért). A sztálini korszak a maga részéről újból eltúlozta és erőszakosan a társadalmi gyakorlatba ültette ezt a mechanisztikus koncepciót; az eredményeket mindenki ismeri.

Amikor a társadalmat komplexusokból álló komplexusnak neveztük, akkor ezt nem azzal a szándékkal tettük, hogy részletesen elemezzünk minden egyes komplexust, és azt, hogy miként függenek dinamikusan össze a többiekkel az össztársadalom totális komplexusán belül. Ehhez a társadalom általános struktúrájának részletes elméleti elemzésére volna szükség, és ez a vállalkozás sokkal átfogóbb volna, mint bevezető vizsgálódásunk, amely csupán a módszer általános alapjait veszi célba. Ha most itt kicsit behatóbban vizsgálunk meg két — egymástól fölöttébb különböző — komplexust, akkor ezt elsősorban azért tettük, hogy kissé szabatosabban határozzuk meg az ontológiai megközelítés problémakörét és módját, és főként hogy a figyelmet rátereljük arra, milyen mélyen különböznek egymástól strukturálisan az ilyen komplexusok, és mennyire külön elemzésre szorul mindegyikük keletkezése, hatása és — ha szükséges — elhalásának perspektívája, hogy valóban meg lehessen őket ismerni létező sajátosságuk szerint. Két egymással végtelen ellentétes komplexust választottunk ki önkényesen abból a célból, hogy élesen világítsuk meg ezeket a módszertani problémákat. Ezzel még semmiképpen sem vágtunk elébe e kérdés valóságos, átfogó és rendszeres feldolgozásának, amelyre olyan sürgető szükség van.

De fejtegetésünk terjedelmének ilyen elkerülhetetlen korlátozásai ellenére sem látjuk még lehetségesnek, hogy rátérjünk az összkomplexus összefüggésének felvázolására; ehhez legalább egy általános tipológiai pillantást kell vetnünk a többi komplexusra. Már az imént kiválasztott példák közül is két végtet tűnik elénk: egyrészt egy spontánul kialakult dinamikus képződmény, amelyet az emberek mindennapi gyakorlatukban legtöbbször akaratosan és öntudatlanul reprodukálnak, s amely az emberek összes, benső és külső tevékenységeiben a kommunikáció elkerülhetetlen közegeként van jelen, másrészt meg az emberi tevékenységek speciális területe, amely csak akkor létezhet,

funkcionálhat, reprodukálódhat, ha a társadalmi munkamegosztás egy erre specializált embercsoportot választ ki, amely speciális beállítottságú gondolkodása és cselekvése révén bizonyos tudatossággal végzi el az itt szükséges munkát. (Nem tartozik ide, hogy ez a tudatosság bizonyos mértékig szükségképpen mennyire hamis.) De ne feledjük el, hogy e szigorú specializáltsághoz, ettől elválaszthatatlanul, bizonyos társadalmi egyetemesség is hozzátartozik, bár az össztársadalom mozgása nemcsak végső soron megalapozza, nemcsak szakadatlanul módosítja ezt az egyetemességre törő igényt, hanem, más komplexusok aktivitásának közvetítésével, folytonosan gátolja is. Minden társadalmi komplexusnál találhatunk ilyen kölcsönös vonatkozásokat a spontaneitás és valamely komplexus életében való tudatos-akart részvétel, az egyetemesség és más komplexus vagy akár egyenesen a totalitás által történő korlátozása között, csakhogy ezek a korrelációk (sok más korrelációval együtt) minden komplexusnál, minden konkrét kölcsönhatás esetében elvileg és minőségileg különböznek. Ebből fakad a társadalmi komplexusok ontológiájának további közös tulajdonsága: ha lényegüket és funkciójukat, eredetüket és esetleg elhalásuknak vagy állandó társadalmi hatékonyságuknak a perspektíváját konkrétan elemezzük, akkor pontosan meghatározhatók és gondolatilag-módszertanilag pontosan elhatárolhatók az összes többi komplexustól. Egyúttal azonban, éppen ontológiai értelemben, nincsenek pontosan meghatározható határaik; például a nyelvnek, anélkül, hogy önállóságát és öntörvényűségét elvesztené, közegként kell szerepelnie, hordoznia kell a közvetítést a társadalmi lét összes komplexusaiban, és ha ez más komplexusoknál nem jelentkezik is ilyen pregnánsan, a különböző komplexusok mégis újból és újból átfedik, kölcsönösen áthatják egymást stb., és eközben sohasem válik kérdésessé az egyes komplexusok — persze csak viszonylagos — önállósága, öntörvényűsége és pontos meghatározhatósága.

Erre a dialektikára már csak azért is külön kellett utalnunk, mert elhanyagolása nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi lét képe oly gyakran jelenik meg torz, megtévesztő tükrözésekben. A komplexusok önállóságának és létalapjaiktól való függőségüknek a kérdésében utaltunk már a különféle hibás értelmezésekre, amelyek itt keletkezni szoktak. Azt sem nehéz belátni — szorosan össze is függ ezzel —, hogy ez a túlzás egyúttal valamely abszolút önállósággá megengedhetetlenül felfújt komplexus fetiszizálásához vezethet. Mivel a spontánul létrejövő és funkcionáló komplexusokat is, mihelyt a megismerés tárgyaivá válnak, erre a célra specializált embercsoportok „intézik”, már az is könnyen ilyen fetiszizálásra vezethet, hogy ezek érdekeltek a megismerésnek ezen a területén. Még fontosabb, hogy a komplexusok általunk vázolt kölcsönhatását mindig a társadalomban cselekvő egyes emberek tudata közvetíti, hogy — ismét: egyre megy, hogy ez a tudat az adott esetben helyese vagy hamis, és hogy mennyire az — minden valódi közvetítésnek elkerülhetetlen, egyetlen közege az egyes ember tudata. Gyakorlatilag tehát aligha van olyan ember — és minél fejlettebb a társadalom, annál kevésbé —, aki élete során ne kerülne sokszoros érintkezésbe egy sereg komplexussal. Mármost tudjuk, hogy minden komplexus különös, specializált, cselekvésszerű reagálást kíván meg azoktól az emberektől, akik az ő területén hajtanak végre teleológiai tételezéseket. Természetesen nem kell és nem is lehet mindenkinek, aki aktívan vagy passzívan érintkezésbe kerül a jogi szférával, jogásszá válnia, de éppilyen magától értetődő, hogy ha valaki egy számára fontos ügy kapcsán többé-kevésbé tartós, többé-kevésbé intenzív gyakorlati kapcsolatba ke-

rül valamely társadalmi komplexussal, akkor tudatának bizonyos mértékig meg kell változnia. De mint minden társadalmi-emberi viszonylat, ez is alternatív jellegű: egyrészt lehetséges, hogy az illető ember tudata a különböző komplexusokban teljesen másként van megformálva, hogy tehát személyisége valamiképpen „feldarabolódik”. (Az alárendelt hivatalnok mint zsarnoki családfe.) Ilyenkor igen gyakran olyan deformációk jelentkeznek az emberi személyiségben, amelyek nagyon közlelről érintkeznek az elidegenedés jelen-ségével, sőt gyakran szintiszta formában mutatják ezt. Mivel a jelenlegi civi-lizáció tömegesen termeli ki az ilyen deformációkat, könnyen érthető, hogy olyan elvont ellenzéki mozgalmak, mint amilyen az egzisztencializmus, az összes ilyen torzító köteléktől megszabadult, tisztán önmagára hagyatkozott személyiségben vélik megtalálni eszményüket. E könyv utolsó fejezetében részletesen foglalkozunk majd ezzel; itt csak e jelenség egyik vonatkozására tehetünk néhány megjegyzést, nevezetesen arra a fetiszizálásból fakadó egzisz-tencialista illúzióra, amely egy tiszta, önmagában teljes személyiséget általá-nos, vagy akár csak lehetséges példaképnek képzel el. A személyiség összes valódi meghatározásai, ellenkezőleg, a társadalmi környezettel, a többi em-berrel, a természettel folytatott anyagcseréjével, és azokkal a komplexusok-kal kapcsolatos gyakorlati (és érzelmileg-elméletileg általánosított) viszonyai-ból származnak, amelyek az össztársadalom konkrét differenciálódásának ter-mékei. Csak ezekből a viszonyokból tehet szert az ember tudati tartalmainak gazdagságára. Természetesen gyakorlata itt is, mint az emberi életben minde-nütt, alternatív jellegű; itt például az dönti el ezt az alternatívát, hogy mi alakul ki benne ezekből a kölcsönhatásokból, hogy vajon ezek benső gazdag-sággá kerekítik és szilárdítják-e személyiségét, vagy pedig „parcellákká” da-rabolják-e szét egységét. Mindenesetre az elidegenedésnek itt rejlik egyik tár-sadalmi forrása, de a lehetséges rosszban megvan egyúttal legyőzésének lehe-tősége, sőt eszköze is. Még csak meg sem közelíthetjük az elidegenedés jelen-ségét a társadalmi lét objektivitásának és a minden egyedi cselekvésben meg-nyilatkozó alternatív döntések elkerülhetetlenségének ilyen dialektikája nél-kül.

3

AZ ONTOLÓGIAI ELSŐBBSÉG PROBLÉMÁI

Még ha lehetőségünk nyílt volna is arra, hogy részletesen elemezzük a társae-dalmat mint komplexust alkotó komplexusok teljességét, és olykor messzire szétágazó és gyakran igen közvetett kölcsönhatásaikat, reális működésüknek, reprodukciójuk dinamikájának éppen a döntő meghatározását, akkor sem ragadtuk volna még meg. Hegel joggal mondja, hogy a kölcsönhatás megraga-dásakor pusztán „a fogalom küszöbén” állunk, hogy a kölcsönhatás ismereté-vel való megelégedés „teljességgel fogalomnélküli magatartás”.⁴² Hegel a már ismert okból, mivel az ontológiai összefüggéseket mindig logicisztikusan fejezte ki, megelégedett azzal, hogy ezt a helyzetet helyesen, de csak negatív rögzítse. Ha azt, amit Hegel helyesen gondolt, az általa csupán kimondatlanul gondolt ontológiai nyelvre fordítjuk le (mivel a fogalom Hegelnél egyúttal logikai és

⁴² Hegel: Enzyklopädie, § 156, Zusatz. [Werke, Band VI. p. 308. — A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Első rész. 1950. 244—245. o.]

ontológiai is), akkor így fejezhető ki szándékolt mondanivalójának a magva: a pusztá kölcsönhatás állandósult, végső soron statikus állapotra vezetne; ha gondolatilag ki akarjuk fejezni a lét eleven dinamikáját, fejlődését, akkor azt kell kimutatnunk, hogy hol található a szóban forgó kölcsönhatásban a túlsúlyos mozzanat. Mert csak ez adhat — persze nem pusztá működése, hanem azokkal az ellenállásokkal együtt, amelyekbe ütközik, amelyeket ő maga vált ki stb. — az egyébként minden részleges mozgás ellenére statikus kölcsönhatásnak irányt, fejlődési vonalat; pusztá kölcsönhatásokból csak valamely komplexuson belüli egyensúly stabilizálódása következhetne. Különösen akkor fontos világosan felismerni ezt az összefüggést, amikor az egyik létszférából a másikba való átmenetről van szó. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ilyen új szféra keletkezésekor átmeneti jelenségek jönnek létre, amelyek sohasem vezetnének az új létfok kialakulásához, konszolidációjához, megszerveződéséhez, ha nem a lét új módjának erői játszanák a régi léttel való — megszüntethetetlen — kölcsönhatásban a túlsúlyos mozzanat szerepét. A munka elemzésekor behatóan megvizsgáltuk már azokat a problémákat, amelyek itt a társadalmi lét számára, természethez való viszonyában, egyáltalán felbukkannak. Ha most tovább megyünk, és a létszférához való viszonyt szélesebb alapon, a társadalmiság totalitását tekintetbe véve akarjuk megvizsgálni, akkor ismét a társadalmiság elvébe ütközünk, mint a különböző létformák kölcsönhatásában levő túlsúlyos mozzanatba.

A szerves természet és a társadalmi lét lényeges ontológiai viszonyát röviden így fejezhetjük ki: mindkettőjük számára a reprodukció, mégpedig mind ontogenetikai, mind pedig filogenetikai értelemben, a szervetlen természettel való — állandóan megmaradó — kölcsönhatásoknak az a döntő, túlsúlyos mozzanata, amely minden szerves létező tartalmát és formáját meghatározza. A szerves természet — az új fajták és nemek formájában — ily módon a legprimitívebb komplexusoktól a legbonyolultabbakig fejlődik tovább. E fejlődésben objektíve ontológiailag e kölcsönhatás biológiai mozzanatainak állandó megerősödése, mind szélesebbre és mélyebbre nyúló hatása ragadható meg. A társadalmi lét úgy emelkedik ki a szerves természetből, hogy az élőlények bizonyos fajtájában, az emberben egyrészt megszüntethetetlenül megmaradnak ugyan reprodukciójának biológiai mozzanatai a fizikai-kémiai tényezőkkel való kapcsolatban, de másrészt működésük és reprodukciójuk mind erőteljesebben kifejezett társadalmi jelleget ölt. A társadalmi létnek biológiai (és ennek közvetítésével fizikai-kémiai) alapján való túlfejlődése, eluralkodása tehát nem alakváltozásban fejeződik ki, mint a szerves természet esetében, hanem elsősorban funkcióváltozást jelent ugyanazon az alakon belül. Mindenféle társadalmi lét változatlan ontológiai alapja az embernek mint biológiai lénynak a fizikai reprodukciója. Ez persze olyan alap, amely úgy létezik, hogy szakadatlanul átalakul mind tisztább társadalmi formákba, tehát egyrészt közvetítő rendszereket (komplexusokat) teremt abból a célból, hogy megvalósítsák és a valóságban a maguk dinamikus működésében rögzítsék ezeket a változásokat, másrészt ez az emberiség által alkotott környezet visszahat magára az alkotójára, ami ezúttal persze — közvetlenül ontológiailag — az egyes embert alakítja át, aki saját tevékenysége következtében, tárgyainak hatására változik meg és biológiai létében társadalmasodik.

Már itt megmutatkozik, hogy a szerves természet és a társadalmi lét között lényeges strukturális-dinamikus különbség van, mivel az ontogenetikai és a filogenetikai reprodukció közti összefüggés az utóbbiban sokkal bonyolultabb,

közvetettebb ugyan, mint az előbbiben, de egyúttal — vagy talán éppen ezért — nyíltabban, áttekinthetőbben hozza napvilágra ennek mechanizmusát. A munka elemzésekor utaltunk már a nembeliség ebben rejlő mozzanatára. Az általánosítás, amely elválaszthatatlanul összefügg valami olyan radikálisan új dolog megteremtésével, amelyre a természet reprodukciós folyamatában nincs analógia, mert nem a „vak” erők hozták spontánul létre, hanem tudatos teleológiai tételezés alkotta meg a szó szoros értelmében, egyszerűen ez az általánosítás a munkafolyamatot és a munkaterméket, még ha közvetlenül egyedi aktusként jött is létre, nembelivé változtatja át. Éppen mert ezt a nembeliséget csírájában, implicita a legprimitívebb munkafolyamat és munkatermék is tartalmazza, kialakulhat az a többé-kevésbé spontán dinamika, amely a munkából kiindulva feltartóztathatatlanul vezet a munkamegosztásra és a kooperációra. Ezzel azonban kialakult a nembeliség társadalmilag hatékony alakja, amely, ha egyszer már létezik, szakadatlanul visszahat magára a munkára, mégpedig részint úgy, hogy a munkamegosztás növekvő konkrét jelentőségének megfelelően minden munkaaktusban érvényesül, módosítva ezt és nembeliségét növelve, részint pedig úgy, hogy minden munkát végző embert olyan folyton társadalmibbá váló környezetbe helyez, amely szükségképpen mind erőteljesebben befolyásolja valamennyi egyed munkaszerű teleológiai tételezéseit. Ha ezt a fejlődést abban a kibontakozott formájában vesszük szemügyre, amelyben már jóval a mai kapitalizmus előtt létezett, akkor a nembeliség objektíve feltartóztathatatlan extenzív és intenzív növekedését látjuk, de úgy, hogy nemcsak az egyes, munkát végző emberekben növekszik — objektíve — a nembeli összetevő, hanem ez olyan valódi tárgyakból, viszonylatokból, mozgásokból stb. álló dinamikus és dinamikus összefüggő valóságként áll velük szemben, amelyet szubjektíve szükségképpen úgy élnek át, mint valami tudatuktól független, objektív valóságot. (Éppen ez az a komplexusokból álló komplexus, amelyről már beszéltünk.)

Ez a világ valamiféle második természetként jelenik meg az emberek előtt, mint valami gondolkodásuktól és akarataiktól teljességgel független lét. A mindennapos gyakorlatnak és az ezt általánosító ismeretelméletnek az álláspontjáról jogos az ilyen felfogás. De ha ontológiailag közelítjük meg ezt a kérdést, akkor rögtön beláthatjuk, hogy az egész második természet az első átformálását jelenti, amelyet maga az emberiség hajtott végre, s amely az e második természetben élő emberekkel saját nembeliségük termékeként áll szemben. Marx ezt a tényt, Vico zseniális intuíciójára támaszkodva, úgy fejezte ki, hogy „az emberi történet abban különbözik a természettörténetétől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk”.⁴³ Ez természetesen nem szünteti meg a második természet tudattól független létezését. Éppen ez ennek a nembeliségnek a megvalósulása, tehát ez a második természet éppúgy valódi lét, és semmilyen körülmények között sem pusztán látszat. Így hát a szaktudományos szemlélet számára az a látszat keletkezhet, mintha az itt megtett különbségtétel érdektelen volna. Ezt a látszatot azonban csak olyan részletvizsgálások igazolják, amelyek nem akarnak vagy nem tudnak tudomást venni az általuk tárgyalt terület totalitásáról, s amelyek ezért szükségképpen durva tévedéseknek és torzításoknak esnek áldozatul, mihelyt témájuk tárgyilag a totalitással érintkezik, vagy akár filozófiai általánosítják a témát.

⁴³ Kapital, I. [id. kiadás] p. 336. Anmerkung. — [MEM, 23. k., 347. o., második megjegyzés.]

Ontológiaiailag éppolyan elengedhetetlen, hogy a második természetben belül ontológiai értelemben létezőnek, egzisztálónak fogjuk fel a jelenségvilágot, mint ahogy egyúttal azokra a fontos különbségekre is ügyelnünk kell, amelyek — a társadalmi létben belül — elválasztják egymástól, sőt gyakran éles ellentmondás formájában szembeállítják egymással a lényegét és a jelenséget. Gondoljunk Engels helytálló Feuerbach-kritikájára. Feuerbach ezt mondja a lényeg és a lét viszonyáról: „A lét a lényeg helyzete. *Ami a lényegem, az a létem.* A hal a vízben van, de erről a létről nem választhatod le a lényegét. . . Csak az emberi életben különül el, *de itt is csak abnormis, szerencsétlen esetekben,* a lét a lényegtől. . .” Nyilvánvaló, hogy Feuerbach éppen a jelenségnek és a lényegnek a társadalmi életben megvalósuló nagyon fontos különbségét nem veszi figyelembe, noha mint materialista nem vonja kétségbe a jelenség létjellegét. Engels teljes joggal ezt válaszolja: „Szép dicsőítő beszéd a fennállóra. Természetellenes esetek, kisszámú, abnormis esetek kivételével szívesen vagy hétesztendő korodban ajtónyitogató egy szénbányában, tizennégy órát egyedül a sötétben, és minthogy ez a léted, ez lényeged is. . . Az a „lényeged”, hogy be légy sorolva egy munkaág alá.”⁴⁴ E különbségtétel fontosságát más összefüggésekben hangsúlyoztuk már, és még behatóbban kell majd beszélnünk róluk. Itt csak azért kellett felmutatnunk ezt az ellentmondásosságot, mert különben szükségképpen félreértenénk a társadalmi világ ember-alkotta jellegét, lényegét, mint a nem-beliség megvalósulását, és az eredmény egyformán idegen volna a valóságtól, akár szubjektivistikus, akár objektivistikus irányban torzulanak el a tények.

Minden filogenetikai reprodukciónak az ontogenetikai reprodukció a lébeli alapja. Erről a legáltalánosabb állásponttól nézve nem számít az elvileg fölöttébb fontos ellentét a szerves természet és a társadalmi lét között. Akár a fajták és kategóriák állandóságában és változásában játszódik le a filogenetikai reprodukció, akár egy komplexusokból álló komplexus alkotja a reprodukciót hordozó környezetet, a létezőt közvetlen értelemben megtestesítő egyedi példányok ontogenetikai reprodukciója nélkül semmilyen filogenetikai reprodukció sem jöhet létre. Ez azt jelenti, hogy létezési feltételeinek szükségképpen ontogenetikai elsőbbségük van a szóban forgó létszféra összes többi megnyilvánulásaihoz képest. Ez a szerves természet számára durva szükségszerűség. A társadalmi lét imént jelzett különös minősége miatt a helyzet itt látszólag bonyolultabb. De ez a látszat szükségképpen eltűnik, ha először az ontogenetikai reprodukció pusztán tényén gondolkodunk el, és nem vesszük figyelembe szükségszerű következményeit. Ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy ennek a reprodukciós folyamatnak megszüntethetetlen módon tisztán biológiai alapja van. Az embernek mint élőlénynek először meghatározott biológiai létét kell biológiaiailag reprodukálnia ahhoz, hogy valóra váltsa mindazokat a fölöttébb bonyolult életmegnyilvánulásokat, amelyek a maguk összességében a társadalmi létet alkotják. Beszéltünk már korábban arról, hogy a reprodukció jellege mind társadalmibbá válik, de egyúttal azt is meg kellett állapítanunk, hogy egy ilyen állandó társadalmiasodás sohasem tüntetheti el a biológiai alapot; bármilyen mélyen társadalmi meghatározottságú is a táplálék elkészítésének és elfogyasztásának kultúrája, a táplálkozás biológiai folyamat marad, amely az embernek mint biológiai lénynek a szükségszerűségei szerint megy végbe. Ezért tekintette Marx, mint már kimutattuk, újra és újra ezt a reprodukciós folyamatot a társadalmi lét megszüntethetetlen alapjának. Talán fölös-

⁴⁴ MEGA, I. 5., p. 540. — [Engels: Feuerbach. MEM, 3. k., 548. o. alapján.]

leges még egyszer megismételni, de hadd hangsúlyozzuk mégis újból az ezzel kapcsolatban széles körben elterjedt makacs előítéletek miatt: valamely létmód másikkal szembeni ontológiai elsőbbségéből semmiképp sem következik, hogy ezt valamiféle értékhierarchia szempontjából akár pozitív, akár negatív értelemben ítéljük meg. Annak a ténynek a pusztá megállapításáról van szó, hogy az élet biológiai reprodukciója alkotja az összes életmegnyilvánulás létszerű alapját, és hogy amaz ontológiailag lehetséges enélkül, de megfordítva nem.

Ezzel az egyszerű ténnyel szemben a valódi ellenállás persze nem magából a tényből fakad, hanem a társadalmi léten belül megvalósuló specifikus mivoltából, a biológiai-emberi létezés szakadatlanul végbemenő társadalmasodásából, aminek következtében idővel az ontogenetikai reprodukcióból a társadalmi léten belül egy egész komplexus alakult ki: a gazdaság szférája. Minél társadalmibbá válnak az emberi tevékenységek, amelyek végső soron az ember biológiai-ontogenetikai reprodukciója által megszabott szükségletek kielégítésére szolgálnak, annál inkább megerősödik a gondolati ellenállás azzal szemben, hogy elismerjék a gazdasági szférának ezt az elsőbbségét a többiekkel szemben. Valójában sohasem merülnek fel itt komoly érvek. Ugyanis az esetek túlnyomó többségében értékhierarchia alkalmazásáról van szó, amelyhez az itt megállapított ontológiai elsőbbségnek semmi köze sincs. Ebben persze a vulgármarxizmus is ludas; amikor fejtegetései tudatosan vagy öntudatlanul gyakran a régi materializmus tételeit viszik tovább („der Mensch ist, was er isst”), akkor akaratlanul is értékhierarchiává változtatják az ontológiai elsőbbséget, tehát mindeképpen figyelmen kívül hagyják a kérdés lényegét. Még rosszabb, ha például pszichológiai motivációkat hívnak segítségül. Minden további magyarázat nélkül nyilvánvaló ugyanis, hogy minél bonyolultabb, minél közvetettebb társadalmi képződmények hozzák mozgásba a termelést és fogyasztást, amely minden egyes ember ontogenetikai reprodukcióját véghezviszi, annál kevésbé lehet az ember állandóan tudatában annak, hogy ez a reprodukció létszerű elsőbbséget élvez minden más életmegnyilvánuláshoz képest. Hogy megértésük az ontológiailag elsődleges tényállásnak ezt a pszichológiai elfedését, Leninre hivatkozhatunk, mint olyan tanúra, aki éppen ebben a kérdésben minden gyanú felett áll. Az 1917-es júliusi felkelés után egy pétérvári munkásnál kellett elrejtőznie. Amikor egyszer behozták az ételt, a munkás ezt mondta: „Nézd csak, milyen kitűnő kenyér. 'Ezek' most nem mernek rossz kenyeret adni. Csaknem elfelejtettük már, hogy Péterváron kapható jó kenyér is.” Láthatjuk: a munkásnak ezek a megjegyzései sem a kenyér és a biológiai reprodukció közvetlen összefüggésére vonatkoznak; az már társadalmilag közvetített viszony, ha az osztályharc és a kenyér minőségének összefüggése foglalkoztatja őt, noha ezen is átcillámlik az igazi ontológiai viszony. Lenin így reflektál ezekre a megjegyzésekre: „A kenyérre én, aki sohasem ismertem szükségét, nem gondoltam. A kenyér valamiképpen mindig magától állítót be hozzám, az írói munka valamiféle melléktermékeképpen. Ahhoz, amin mindez alapul, a kenyérért folytatott osztályharchoz a gondolkodás politikai elemzés útján jut el, szokatlanul bonyolult és zezugos utakon.”⁴⁵ Láthatjuk: „pszichológiailag” akár még Lenint is tanúnak lehetne idézni annak bizonyítására, miszerint az ember léte és cselekvése szempontjából nem elsődlegesen fontos, hogy táplálkozik-e, és hogy miképpen táplálkozik.

⁴⁵ Lenin: [Sämtliche] Werke, Band XXI. [Verlag für Literatur und Politik, Wien—Berlin, 1931] p. 346. — [Lenin Összes Művei, 34. k., 322—323. o.]

Az emberek ontológiai reprodukcióját szolgáló emberi tevékenységek együttműködése itt két irányban differenciálódik: egyrészt gyakorlatilag végre kell hajtani ezt a reprodukciót, másrészt biztosítani kell, hogy az emberek létezése általában kielégítően védve legyen. Világos, hogy amíg az emberi életnek a vadállatokkal szembeni védelme fontos szerepet játszott, addig a vadászat, a kooperáció egyik első formája, olyan tevékenység volt, amely mindkét irányban szolgálta a genetikus reprodukciót. (A Héraklész-mondák a vadászat és a háború életbevágó egységének ezt a korszakát tükrözik.) A célkitűzések és a módszerek csak akkor differenciálódtak élesen, amikor az életet már elsősorban más emberi közösségek ellen kellett megvédeni, és különösképpen amikor a rabszolgaság szükségessé tette a belső társadalmi status quo védelmét, a háborúk pedig felvetették a rabszolgaszerezés vagy rabszolgává válás dilemmáját. A történetírásban az erőszak és a gazdaság éles ellentétességgé fetisizált különbsége fontos szerepet játszott; ez többnyire valamennyi összefüggés reménytelen összekuszálására vezetett. Főként azért történt ez így, mert az idealista ideológiai beállítottság képtelenné teszi az embert annak megértésére, hogy az erőszak és a gazdaság igazi dialektikus ellentmondásosságban vannak egymással, amely magában foglalja felbonthatatlan összefonódottságukat, szakadatlan kölcsönhatásukat is, és hogy itt a gazdaságnak jut a túlsúlyos mozzanat szerepe. Általában éppen ez váltja ki a leghevesebb ellenállást. Ezt már Engels is nevetésséggé tette, Dühringgel kapcsolatban, Robinson és Péntek viszonyának ironikusán tréfás analógiájával.⁴⁶ Az ilyen merev-metafizikus szembeállítások elsősorban azt a döntő tényt nem veszik figyelembe, amelyet már a jogi szférával kapcsolatban hangsúlyoztunk, hogy noha a különböző társadalmi komplexusok végső soron a gazdaságtól mint az emberi élet elsődleges reprodukciójától függnék, egyetlen komplexus sem állhatna fenn és működhetne hasznosan, ha nem fejlesztené ki magában a cselekvés, a szervezés stb. őt jellemző elveit és módszereit. De a társadalmi részkomplexusoknak ez az önállósága, amely különösen pregnánsan fejlődött ki a hadvezetésnek és elméleteinek a szférájában, sohasem jelenthet függetlenséget a mindenkor társadalmi fok struktúrájától és fejlődésének dinamikájától. Ellenkezőleg: a hadvezérek vagy a hadtudósok zsenialitása éppen abban nyilvánkozik meg, hogy meg tudják ragadni a gazdaságnak, a társadalmi-történelmi fejlődésnek azokat az új mozzanatait, amelyek alkalmasak arra, hogy stratégiára, taktikára stb. átfordítva itt is alapvető újításokra vezessenek. Míg igazi történetkutatók képesek arra, hogy az újak ezeket a valódi mozzanatait helyesen ragadják meg, a tényeknek a zseni „időtlenségére” törő szubjektivistikus meghamisítása mellett gyakran sor kerül a technika objektivistá fetisizálására is. A fetisizálás ebben az esetben azon alapul, hogy a technikát — mind az iparban, mind pedig a háborúban — nem a gazdasági fejlődés részmozzanatának fogják fel, hanem, különösen ma, az újkor önálló, legyőzhetetlen tényének, körülbelül úgy, ahogy a polisz-polgár az aranyban egy emberi erőktől független, végzetes természeti erőt csodált borzongva.

Marx világosan és differenciáltan fogta fel az itt kialakuló ontológiai létösszefüggést. Mivel az emberi élet reprodukciójának ontológiai elsőbbségéből indult ki, nem gátolta semmi abban, hogy az itt működő specifikus összefüggést konkrétan és helyesen ragadja meg. Emlékezzünk csak: a jogi szféra különössé-

⁴⁶ Engels: Anti-Dühring [MEGA Sonderausgabe, id. kiadás], p. 170. ff. — [Fr. Engels: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. MEM, 20. k., 163. skk. o.]

gét éppen azzal jellemzi, hogy ebben szükségképpen inadekvát módon tükröződnek a gazdasági összefüggések, de éppen ez az inadekvátság a módszertani kiindulópont ahhoz, hogy társadalmilag előnyösen szabályozzák az emberi gyakorlatnak azt a részét, amelyet jogilag kell elrendezni. Kiindulópontja itt nyilvánvalóan az, hogy a háború és a gazdaság egyaránt az emberi élet reprodukciójában gyökeredzik, amiből a munka, a munkamegosztás stb. eredményeinek szakadatlan közös alkalmazása következik. Sőt Marx nagyon határozottan utal arra is, hogy bizonyos körülmények között a háborús szervezés területén a munka eredményeinek objektivációja, kibontakozása és elterjedése előrehaladottabb, pregnánsabb alakot ölthet, mint a szűkebb értelemben vett gazdaság területén. Ebben az értelemben rögzíti az úgynevezett „Nyersfogalmazvány” előszavában az itt felmerülő problémákat, mint olyan feladatokat, amelyek részletes kidolgozásra szorulnak: „A háború korábban alakult ki, mint a béke; hogyan fejlődtek ki a háború révén és a hadseregekben stb. bizonyos gazdasági viszonyok, mint a bér munka, gépi berendezés stb. korábban, mint a polgári társadalom belsejében. Termelőerő és közlekedési viszonyok viszonya is különösen szemléletes a hadseregben.”⁴⁷ Engelsnek írott egyik levelében, 1857-ben, tehát ennek a munkájának az idején még részletesebben vázolja a jövőbeli munka szempontjából fontos követelményeket: „Az *Army* története mindennél szemléletesebben mutatja a termelőerők és a társadalmi viszonyok összefüggéséről szóló nézeteink helyességét. És általában, az *army* fontos a gazdasági fejlődés szempontjából. Pl. a munkabér először a hadseregben fejlődött ki a klasszikus ókorban. Éppígy a rómaiaknál a *peculium castrense* az első jogi forma, amely a nem-családapák ingó tulajdonát elismeri. Éppígy a céhszakszervezet a faberek testületénél. Még a fémek különös értéke és pénzként való use-uk is eredetileg, úgy látszik . . . hadi jelentőségükön alapult. Az egy *branch*-on *belüli* munkamegosztást is először a hadseregben valósították meg. Nagyon csattanósan foglalódik ebben össze a polgári társadalmi formák egész története.”⁴⁸

Itt természetesen nem elemezhetjük részletesen e kutatási program problémáinak gazdagságát, csak arra a fontos nézőpontra kell utalnunk, hogy bizonyos gazdasági és elsődlegesen gazdaságilag meghatározott jelenségek a háború területén fejlettebb formában jelenhetnek meg, mint magában a gazdasági életben. Magától értetődően ez nem „csoda”, és nem is annak jele, hogy a háború szférája abszolút független a gazdaságtól, sőt elsőbbséget élvez vele szemben. Elég a gépeknek az ókori hadseregekben történt alkalmazására gondolnunk, hogy helyesen ítéljük meg ezt a jelenséget. Maga Marx ismételten felhívja a figyelmet az ókori termelésnek arra a korlátjára, hogy a rabszolgaság összeegyeztethetetlen a csak némiképpen is bonyolult gépek alkalmazásával. Mármost a hadsereg az ókor társadalmi totalitásának egyetlen olyan részterülete, amelyben a rabszolgamunka nem játszhatott döntő szerepet; a hadsereg lényegileg szabad emberekből állt, és ezzel elmaradtak azok az akadályok, amelyeket a rabszolgamunka egyébként az antik gazdaság számára jelentett. A mechanika, amely a gazdaságtanban (és ezért a hivatalos tudományban és filozófiában is) szükségképpen hontalan maradt, fontos szerepet kapott a hadi gépek megalkotásában. És így érthető meg maradéktalanul a Marx által felsorolt többi

⁴⁷ Rohentwurf [id. kiadás] p. 29. — [MEM, 46/I. k., 34. o. alapján.]

⁴⁸ Briefwechsel zwischen Marx und Engels. MEGA, III. 2., p. 228—29. — [Marx Engelshez, 1857. szeptember 25-én. MEM, 29. k., 182. o. alapján.]

jelenség is, mint a gazdasági fejlődésen belül jelentkező különös jelenségek. Specifikumuk abban rejlik, hogy ott is érvényre juthatnak, ahol a tulajdonképpeni gazdasági élet s az ebből fakadó osztályrétegződés nem kínálhatott normális mozgásteret kibontakozásuk számára. Ennek ellenére továbbra is a gazdaság mindenkori fejlődési szintjébe épülnek bele, és ha gyakran meghaladják is ennek átlagos lehetőségeit, ez sohasem a gazdaság alaprendeltetéseitől függetlenül történik, anélkül, hogy ne ezek determinálnák e lehetőségeket. Ez természetesen, mint az antik háborús gépek példáján is láthattuk, korántsem jelent mechanikus függőséget. A jelenség konkrét sajátossága teljesen más jellegű is lehet; például a kapitalista rentabilitás kapitalizmusban kialakult normális korlátai a repülőgépek fejlődésének terén megszűnnek a két világ-háborúban.

Mindezekben az esetekben egészen általánosan arról van szó, hogy — bizonyos határokon belül, amelyeket a gazdasági összstruktúra ír elő — a létezés védelme, a gazdaságilag megkövetelt terjeszkedési tendenciák stb. olyan lehetőségeket váltanak valóra, amelyek a normális reprodukciós folyamatban pusztán lehetőségek maradtak volna. Éppen itt volna fölöttébb veszélyes, ha áldozatul esnénk a technika fetiszizálásának. Ahogy magában a gazdaságban a technika a termelőerők, főként az emberek (a munka) és az emberek közti viszonylatok (a munkamegosztás, az osztályrétegződés stb.) fejlődésének fontos, de mindig csak járulékos része, úgy az olyan specifikus katonai kategóriák, mint amilyen a taktika és a stratégia, nem a technikából, hanem az alapvető gazdasági-társadalmi emberi viszonylatok forradalmi átalakulásából származnak. Mint már megmutattuk, a rabszolgagazdaság volt az oka annak, hogy az antik haditechnika főlényben volt a „civil” technikával szemben, s ebből könnyen látható, hogy a különbségek e formációnak ugyanazon gazdasági-társadalmi meghatározásain alapulnak, és hogy ennek alapjain mit sem változtat a katonai világ területén jelentkező kivételes eset. Más formációkban is hasonló a helyzet az ilyen egyenlőtlen fejlődések esetében. És történelmileg még az a „paradigmatikus eset” sem tartható, amelyre a technika fetiszizálása hivatkozni szokott, és amely bizonyos népszerűséget kölcsönöz neki: arról az állítólagos tényről van szó, hogy a feudális hadvezetést a puskapor feltalálása és alkalmazása tette tönkre. Delbrück helyesen mondja erről: „A legfontosabb dolgot, a lőfegyverek eredetét a következő kötetbe tolom át. Igaz, kronológiailag ez a vizsgálódás a középkorhoz tartozik. De ennek a fegyvernek, noha már másfél évszázada használatban volt, 1477-ig, mint láttuk, még nem volt lényeges jelentősége: a lovagságot, akármit mondanak is, nem ez a találmány győzte le, hanem ellenkezőleg, a gyalogosok győzték le őket oldalfegyvereikkel, noha a lovagság végül a tűzfegyverek alkalmazásával próbálta megerősíteni magát.”⁴⁹ Csak a kapitalizmus fejlődése s a társadalom ennek következtében végbement átrétegződése, továbbá ennek a katonai szervezetre, a taktikára és a stratégiára gyakorolt kihatásai adtak a tűzfegyvereknek kimagasló jelentőséget. Ezeknek az összefüggéseknek a helyes ismeretét Marx nagyon fontosnak tartotta, amit az is mutat, hogy amikor a „Tőké”-n dolgozott, ismét levelet írt erről Engelsnek: „Elméletünk, amely szerint a *termelési eszköz* határozza meg a *munka megszervezését*, igazolódik-e bárhol is ragyogóbban, mint az embermészárlás-*iparban*?”⁵⁰ Ezután felszólítja Engelist, hogy dolgozza fel ezeket az összefüggé-

⁴⁹ Hans Delbrück: Geschichte der Kriegskunst, III. [G. Stilke] Berlin, 1923. p. 668.

⁵⁰ Briefwechsel zwischen Marx und Engels. MEGA, III. 2., p. 345. — [Marx Engelshez, 1866. július 7-én. MEM, 31. k., 229. o.]

seket, hogy az erről írottakat külön szakaszban, Engels neve alatt, beilleszthesse főművébe.

Ontológiai szempontból tehát itt a társadalmi valóságban annak a dialektikus viszonynak egy tipikus esetével van dolgunk, amelyet Hegel az azonosság és a nem-azonosság azonosságának nevezett. Éppen itt világosan látható, hogy Hegel legfontosabb dialektikus felfedezései elsődlegesen nem logikai jellegűek — ellenkezőleg, ezek főként létkomplexitásokra vonatkozó élelméjűen általánosított megállapítások, és mint ilyenek többnyire — és itt különösen nyilvánvalóan — olyanok, amelyek feltárják a társadalmi lét specifikus struktúráját. Ugyanis a társadalmi létet, a szerves természettel ellentétben, különösen jellemzi, hogy valamely végső soron egységes szükséglet, egységének feladása nélkül, saját kielégítésére egészen különböző „szerveket” tud kialakítani, amelyekben az eredeti egység egyszerre szűnik és őrződik meg, s amelyek ezért belső struktúrájukban a legkülönbözőbb formákban valósítják meg az azonosságnak és nem-azonosságnak ezt az azonosságát. Ne próbáljuk elleplezni az így kialakuló ontológiai szituációk különösségét azzal, hogy analógiaként arra hivatkozunk, ami a magasabbrendű állatoknál gyakran fordul elő: hogy az egyes szervek használata különböző funkciók elvégzésére differenciálódik. Az embereknél szükségképpen még tovább fokozódik a szerveknek ez a sokfunkciós mivolta. Ennek azonban semmi köze sincs az itt tárgyalt problémához. Ez a differenciálódás közvetlenül — sőt az állatok esetében: önmagában véve — a tulajdonképpeni életszférán belül marad, ahogy biológiai fokon az élet sem léphet ki ebből az egységességből; a differenciálódás csupán a különböző helyzetekben történő különböző reagálásokra vonatkozik, a továbbra is egységes életfolyamaton belül. (A majom kezei mászás közben, amikor tárgyakat fog meg stb.) Tisztán biológiai szempontból, úgy látszik, az embernél hasonló folyamat megy végbe. De csak látszólag, mert a biológiai szféra itt csak alap, amelyre valami egészen más épül fel. Ha például, hogy a kéznél maradjunk, az írásra, a hegedűjátékra stb. gondolunk, akkor nyilvánvaló, hogy ezek a tevékenységek biológiailag megalapozottak ugyan, de éppen ebben a különösségükben szükségképpen meghaladják a biológiát. Az izmok rugalmassága, az idegek gyors reagálása stb. természetesen a hegedűjáték elengedhetetlen előfeltételei közé tartozik. De e játéknak az a lényege, hogy egy zenei világ összefüggéseit közvetíti adekvát módon, és sikerét vagy kudarcát kizárólag e szféra belső törvényei határozzák meg — ez a siker vagy kudarc már nem vezethető vissza a szervek biológiai differenciálódására.

Már többször találkoztunk ilyen problémákkal. A társadalmi lét specifikumáról van szó, amely az embernek és az emberi nemnek a reprodukciója szempontjából fontos teleológiai tételezéseket lassan, kezdetben spontánul, később tudatosan építi fel és arra serkenti, hogy öntörvényű dinamikus tárgyi összefüggéseket alkossanak, amelyek ilyen közvetítések révén mind hathatósabban teszik ezeket a tételezéseket. Ismerjük már ezt a társadalmi komplexusok keletkezéséhez és hatásához vezető genetikai utat. Különböző fajtáinknak az ember — társadalmilag közvetített — ontogenetikai reprodukciójára gyakorolt, most vizsgált hatása azért specifikus, mert a fejlődés körülményei messzemenő, olykor véglegesen kihegyezett differenciálódásokat valósítanak meg, de mögöttük, bennük mindig megőrződik valami az eredeti egységből. És ennek az egymásba való átmenetnek, egymással való szembeszegülésnek egyúttal dinamikus jellege van. Sohasem következik be végérvényes szétválás, sem végérvényes egyesülés, noha mindkettő újból és újból átmegy egymásba. Mármost ebből

fakad történelmüknek végtelenül változatos gazdagsága, s e történelmet éppen a háborún és a háborúnak a kortársi gazdasággal és társadalmi struktúrával fenntartott kapcsolatán lehet tanulmányozni. Az összefüggéseknek ez a fajtája, mind összefüggésében, mind különbségében, annál bensőségesebb és differenciáltabb, minél határozottabban uralkodnak el a társadalmi létben a specifikus társadalmi kategóriák.

Hogy még világosabban kidomboríthassuk ezt, hadd emlékeztessünk ennek az egységnek és különbözőségnek további állandó meghatározására, arra, amelyet kezdetben nem említettünk meg, hogy az ember ontogenetikai reprodukciójától való kiindulópontot meg ne zavarjuk speciális társadalmi determinációkra való utalásokkal. Arra a viszonyra gondolunk, hogy miként függ a társadalom szociális osztálydifferenciálódása a gazdasági fejlődéstől, és hogy ez miként hat vissza rá. Az ontogenetikai reprodukcióval való összefüggés minden további magyarázat nélkül érthető: már valami újnak a munka által történő termelése is kiemeli a társadalmi létet a természetből; specifikus újdonságát már az a tény is hangsúlyozza, hogy ez a természettel folytatott anyagszere minőségileg új formáját jelenti. Ha most a munka fejlődése, s a belőle fakadó munkamegosztás magasabb szinten még egyszer előidézi valamit, ami minőségileg éppolyan új, nevezetesen azt, hogy az ember többet tud termelni, mint amire saját reprodukciójához szüksége van, akkor ez az újonnan kialakult gazdasági jelenség a társadalomban szükségképpen egészen új struktúrákat hív életre: az osztálystruktúrát, és mindazt, ami ebből következik. Az osztályrétegződést erre a gazdasági kérdésre adott társadalmi válasz alakítja ki: kié legyen az élet reprodukciójához szükséges meghaladó termék — és kialakulásától legalábbis mindmostanáig ez az osztályrétegződés uralkodik az emberiség társadalmi fejlődésén. Marx és Engels adta meg a „Kommunista Kiáltvány”-ban ennek a ténynek első, azóta is híres megfogalmazását: „Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.”⁵¹ Hogy rögtön visszatérjünk imént tárgyalt problémánkra: az önreprodukción meghaladó munka első kisajátítási formája érthető módon a csupasz erőszak. Szervezete, amely eredetileg az emberek természetes reprodukciós mozgásterének védelmére, kiszélesítésére stb. szolgált, most új funkcióhoz jut: biztosítani kell más emberek munkájából az önreprodukción meghaladó rész kisajátítását. Ha az emberek rabszolgává tételét még a háború egyszerű melléktermékének lehet tekinteni (ámbar nemritkán a rabszolgaszerzés a háború fontos céljai közé tartozott), akkor a rabszolgamunka megszervezése és biztosítása már áttérjed arra a komplexusra, amellyel mint jogi szférával foglalkozunk. Emlékezzünk csak Engels fejtegetéseire, amelyeket ott bevezetesképp idéztünk; a felfegyverzett emberekről és „dologi függelékeikről, börtönökről és mindenféle kényszerintézményekről” van szó, vagyis a rabszolgák többletmunkájának erőszakon alapuló kisajátításáról.

Ezzel a szerves természetben szintén ismeretlen, új kategória lép be az emberi létezésbe: az egzisztencia védelme most már nemcsak általában a mindenkori emberi közösségre és ezen belül az egyes emberekre terjed ki (ebben még fel-

⁵¹ Marx—Engels: Das Kommunistische Manifest. MEGA, I. 6., p. 526. — [A Kommunista Párt kiáltványa. MEM, 4. k., 442. o.]

fedezhetők társadalmilag megformált természeti meghatározások is), hanem „befeelé” fordul, a mindenkori gazdasági formációt védi azokkal az emberekkel szemben, akik „bensejükben” létezésük elemi okaiból kifolyólag nem érthetnek egyet ezzel a szerkezettel és működésével, akik tehát állandóan potenciális ellenségeinek számítanak. Ennek a társadalmi lét ontológiája és belső fejlődése szempontjából két fontos következménye van: egyrészt a saját létezésnek és a reprodukció lehetőségének egyszerű, lényegileg még biológiai megőrzése a gazdasági-társadalmi helyzet megtartásává (és megkísérelt javításává) változik át. Objektíve ez a két dolog pontosan elválasztható egymástól, és az életben számos olyan eset adódik, amelyekben a körülmények csakugyan el is választják egymástól őket. Csak a cselekvő egyén számára alakul ki és erősödik meg mindinkább e két létezési mód közvetlenül feloldhatatlannak látszó egymásbaolvadása, és — ami a társadalmi lét ontológiája szempontjából fontos — az egyén konkrét teleológiai tételezéseinek a szempontjából mindinkább túlsúlyba kerül a társadalmi státus a pusztán biológiai étellel szemben. Másodszor, a társadalmi lét növekvő társadalmasodása abban nyilvánul meg, hogy a mindennapi életben mind az elnyomottak, mind pedig az elnyomók részéről egyre inkább háttérbe szorul a csupasz erőszak, és ezt a jogi szabályozás, a teleológiai tételezéseknek a mindenkori gazdasági-társadalmi status quóhoz való alkalmazkodása helyettesíti. Ez, mint látni fogjuk, rendkívül hosszadalmas és egyenlőtlenül végbemenő folyamat, noha első megjelenési módjai már nagyon korán jelentkeznek (a hagyományok szerepe a házi rabszolgákhoz való viszonyban stb.). De ne feledjük el itt, hogy az erőszak még a „tökéletes jogi államban” sem tűnhet el teljesen, hanem csupán állandó ténytörvénye változhat át túlnyomórészt lappangó lehetőséggé. Az engelsi felfegyverzett férfiakat az a Max Weber-i esély váltja fel, hogy konfliktus esetén csúcsos sisakú férfiak érkeznek meg, ami világosan mutatja, hogy a korántsem jelentéktelen változatok ellenére az itt jelzett struktúra a történelem kontinuitásában lényegileg változatlanul reprodukálódik.

Természetesen e mindennapokon kívül a fejlődésnek olyan csomópontjai, sorsdöntő órái is bekövetkeznek, amikor a többletmunka ilyen elsajátításának további fennmaradásért vagy megszüntetéséért, vagy másfajta felosztásáért, vagy a haszonélvezők rétegének megváltoztatásáért harc tör ki. Marx ennek az elsajátításnak az alapvető formáit joggal valamely korszak gazdaságilag-társadalmilag döntő jellegzetességének tekinti, olyan mérvadó ismérveknek, amely megkülönbözteti egymástól a különböző formációkat. De ez az uralkodó szerep, amelyet nekik tulajdonít, korántsem jelenti azt, hogy az osztályszerkezet problémáját és az osztályharcot kizárólag erre korlátozná. Ellenkezőleg. Már a „Kommunista Kiáltvány” politikai-proklamatorikus felsorolásában is például az ókorral kapcsolatban az urak és a rabszolgák ellentétén kívül szó esik a patríciusok és a plebejusok ellentétéről is, és Marx más helyeken ismétellen utal a hitelezők és az adósok ezzel szorosan összefüggő viszonyára, a kereskedelmi tőkének, a pénztőkének ebben a fejlődési folyamatban játszott szerepére. A szemléletnek ez a módja természetesen minden formációra érvényes, mivel a mindenkori társadalmi lét igazi dinamikus struktúráját tükrözi vissza. A jogi renden való túlnövés a polgárháborúban ezért rendkívül bonyolult jelenség, noha, ha egyszer már időszerrév vált, akkor — legalábbis átmenetileg, az akut válság időszakában — mindig azzal jár, hogy a sokréti ellentéteket koncentráltan egy meghatározott kérdéskomplexusra egyszerűsíti le. Természetesen itt még csak nem is jelezhetjük az így kialakuló konstellációknak és típusa-

iknak végtelen változatosságát. Csak azt kell belátnunk, hogy a társadalmi struktúrának mindezekben a fokozatos vagy robbanásszerű, nyílt vagy rejtett, de mindig erőszakos változásaiban az a probléma játszik döntő szerepet, hogy miként rendelkeznek ezzel a többletmunkával. Ennek a központi kérdésnek a szempontjából ugyanazt jelenti, hogy a római patríciusok tesznek engedményeket a plebejusoknak, vagy hogy Franciaországban 1848-ban a nép segítségével az összes kapitalista réteg törli meg a pénztőke uralmát, vagy hogy Angliában elfogadják a tízórás munkanapot. Ez az „ugyanaz” azonban állandó változás, szakadatlan mássá-válás. A gazdasági fejlődés ugyanis a többletmunkának, elsajátításának (és az elsajátítás jogi biztosítékainak), az elsajátítók különböző csoportjai és rétegei közti felosztásának új és új formáit hozza létre. Ami ebben az egyenlőtlen és ellentmondásos fejlődésben ennek szubsztanciájaként a folyamatos változás során megmarad, az az elsajátítás tényére és — a termelőerők növekedése következtében — az elsajátított javak növekvő mennyiségére és minőségére redukálódik. A szocializmus „csupán” abban különbözik a többi társadalmi formától, hogy benne a társadalom mint olyan, a társadalom a maga totalitásában válik az elsajátítás egyedüli szubjektumává, és hogy ezért ez az elsajátítás többé már nem az egyes emberek és az egyes társadalmi csoportok viszonyának differenciáló elve.

Ebben és csakis ebben nyilvánul meg a gazdasági lét, a gazdasági tevékenység jellege mint túlsúlyos mozzanat minden más társadalmi komplexushoz képest. Ez természetesen nem szünteti meg a különböző komplexusoknak azt az önállóságát, azt a sajátosságát, amelyet korábban már kimutattunk. De csak a gazdasági fejlődés konkrét dinamikáján belül, reá konkrétan reagálva, társadalmi követelményeit megvalósítva, konkrét tendenciáival — konkrét szubjektív és objektív feltételek között — szembeszállva stb. találhatják meg tulajdonképpen sajátosságukat, és juthatnak el igazi önállóságához. A történelem- és társadalomtudományokban oly gyakori idealista-fetisizáló elképzelés, amely szerint az egyes komplexusok abszolúte függetlenek, egyrészt a gazdasági szféra leszűkített és eldologiasodott elképzeléséből táplálkozik; e szféra ténylegesen meglevő szigorú törvényszerűségei ennek az eldologiasodásnak a következtében elfeledtetik, hogy a gazdaság nem közönyös létezésünkkel szemben, nem tisztán objektív valóság, mint például a szervetlen természet, hanem inkább azoknak a teleológiai aktusoknak a törvényszerű szintézise, amelyeket valamennyien egész életünkben szakadatlanul végrehajtunk, és amelyeket — ha nem akarunk fizikailag elpusztulni — szakadatlanul végre is kell hajtunk. Itt tehát nem valamely tiszta (törvényszerű) tárgyi világnak és a „tisztá” szubjektivitás, a tisztán egyéni döntések és tettek világának szembeállításáról van szó, hanem a társadalmi lét dinamikus komplexusairól, amelyeknek tényszerű alapját — a gazdasági életen belül és kívül — egyéni teleológiai tételezések alkotják, s itt nem ismételhetjük meg elég gyakran, hogy az egyik ontológiai elsőbbsége a többiekkel szemben egyáltalán nem függ össze semmilyen értékproblémával. Másrészt szakítani kell a kapitalista eldologiasodással szembeni absztrakt ellenállásból fakadó, szintén eldologiasodott elképzeléssel, amely szerint az egyénnek társadalmi környezetétől való fokozódó gondolati elszigetelődése, (képzelt) függetlensége serkentené, sőt voltaképpen ez hozná létre az egyéniség gazdagságát és erejét. Minél gazdagabb és hatalmasabb valamely személyiség, annál szorosabban fonódnak össze az életre adott válaszai annak a társadalomnak az éppígyletével, amelyben él, annál valóságosabban váltják ki ezeket a kor kérdései — még ha ezek a válaszok a kor áramlataival szemben

balul ütnek is ki. Napóleon stratégiája és taktikája, Clausewitz elmélete a háború területén, a Code Napoléon a jog területén éppen annak köszönheti eredetiségét, hogy a kor nagy konkrét kérdéseire konkrét válaszokat adott. Ami mármost az egyénre érvényes, az még fokozottabban érvényes valamely társadalmi komplexuson belüli tételezések szintézisére és az illető komplexus autentikus önállóságára. Minden területen kialakulnak termékeny és nagy hatású módszerforradalmak, amelyek az élenjáró gazdasági-társadalmi célkitűzések előfutárai vagy beteljesítői. Amikor tehát már az ifjú Marx a „Német ideológia”-ban⁵² tagadja az ideológiai jelenségek önálló történetiségét, akkor ezzel nem azt proklamálja, hogy a jelenségek mechanikusan függnek a gazdasági fejlődéstől és sematikusan levezethetők belőle, hanem csak a történeti folyamat általunk már gyakran felismert egységét állapítja meg, mint olyan ontológiai kontinuitást, amely e folyamat minden ellentmondásossága és szükségszerű egyenlőtlensége ellenére érvényesül.

De az egyes komplexusokat az önállóság vonatkozásában nem húzhatjuk gondolatilag egy kaptafára, mert létszerűen fölöttébb különböző a kölcsönhatásban álló komplexusok befolyása, és a túlsúlyos mozzanat szerepe sem mindig és mindenütt ugyanaz. Itt csak röviden utalhatunk arra, hogy az osztályok és az osztályharc sokkal erőteljesebben befolyásolják a gazdasági fejlődést, mint bármilyen más komplexus, amellyel ez kölcsönhatásba kerül. Magától értetődő ugyan, hogy végső soron a gazdasági fejlődés határozza meg az osztályok erőviszonyait és ezzel az osztályharcok kimenetelét is, de csak végső soron, mert — mint ezt későbbi fejtegetéseinkben látni fogjuk — minél fejlettebbek társadalmi értelemben az osztályok, minél inkább visszaszorították társadalmi létükben a „természeti korlátokat”, annál nagyobb szerepet játszik harcaikban a szubjektív tényező, a magábanvaló osztálynak magáértvaló osztállyá történő átalakulása, éspedig nem csupán ennek általános fejlettségi foka, hanem ennek részletei is, egészen a mindenkori vezető személyiségekig, akiknek a milyensége Marx szerint mindenkor a véletlentől függ.⁵³ Mármost valamely ország gazdasági fejlődése szempontjából korántsem véletlen, hogy vajon valamely forradalmi válsághelyzetben, amelyet maga a gazdasági fejlődés idézett elő, ez vagy az az osztály győz-e, és a társadalom megszervezésének (bizonyos gazdaságilag hatékony tendenciák serkentésének vagy akadályozásának) így vagy amúgy lát-e neki. A nyugat-európai kapitalizmus fejlődése — ha Németországot Franciaországgal és Angliával hasonlítjuk össze — nagyon jól világítja meg az itt kialakuló erősen divergáló fejlődési irányzatokat. De ettől még nem fokozódnak le ezek a történelmi tendenciák arra az irracionális „egyszeriségre”, ahogyan különösképpen a német történetírás szokta ezeket Ranke óta felfogni. A kapitalizmusnak a feudális társadalom felbomlásából való létrejötte feltétlen szükségszerűség volt és marad. De ha az így kialakuló egyenlőtlenségekben a törvény beteljesülésének pusztá árnyalatait, lényegtelen változatait látnánk, akkor, ellenkező előjellel, éppúgy eltorzítanánk a valóságot, a történelem lényegét, mint Ranke követői a maguk „egyszeriségével”.

A hadvezetés és a gazdasági fejlődés szférái közti kölcsönhatás általánosságban hasonlóan — konkrétan persze fölöttébb különbözően — megy végbe. Már

⁵² MEGA, I. 5., p. 16. — [Marx—Engels: A német ideológia. MEM 3. k., 25. o.]

⁵³ Marx an Kugelmannt, 17. April, 1871. Marx—Engels: Ausgewählte Briefe [Hrsg.: V. Adoratskij. Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der UdSSR]. Moskau—Leningrad, 1934. p. 254. — [Marx L. Kugelmannt. 1871. április 17-én. Marx—Engels: Válogatott levelek 1843—1895. Szikra, Budapest, 1950. 310. o.]

csak azért is a gazdasági szféra alkotja a túlsúlyos mozzanatot, mert ezen alapul az egész szervezet, és ennek közvetítésével a fegyverzet, a taktika stb. Eközben természetesen erőteljesen eltérő változatok alakulhatnak ki, csak az a kérdés, amit persze csupán konkrét vizsgálódások tárhatnak fel, hogy e különbözőségek mennyiben nyugodhatnak azon, amit már láttunk: hogy ugyanazon a formáción belül a fejlődés nagyon is egyenlőtlenül mehet végbe. Amennyiben mármost ez a komplexus kifelé kezd hatni — a polgárháború katonai akcióit végső soron az osztályrétegződés, az osztályharc formái határozzák meg, a kétértelmű meglevő kölcsönhatások ellenére —, a komplexus alapja a mindenkori, végső soron mindenkor gazdaságilag meghatározott társadalmi struktúra mint teljesség. E totalitás fejlődési szintje és fejlődési dinamikája dönti el az egyes népek fegyveres élethalálharcának sorsát. De itt is csak végső soron. A történelemben ugyanis gyakran fordul elő, hogy valamely alacsonyabb szinten levő formáció győzedelmeskedhet egyes csatákban, sőt csaták egész sorában, de végül persze alulmarad a társadalom fejlettebben szervezett formáival szemben. Gondoljunk a gallokra és a római köztársaságra, a tatárookra és a feudalizmusra stb. (Oroszország hosszú ideig tartó leigázottsága ismét primitívebb társadalmi struktúrájával függ össze.) Más esetekben is hasonló a kép. A törökök gyakran fölébe kerekedtek a feudális hadseregeknek; csak az abszolút monarchia volt képes arra, hogy valóban döntő győzelmeket arasson fölöttük. Így a háború — hosszú távon — az általános gazdasági-társadalmi fejlődés megvalósító, meggyorsító (persze olykor akadályozó) szerve. E komplexusnak a társadalmi totalitáson, a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos kölcsönhatáson belül játszott aktív szerepe abban mutatkozik meg, hogy valamely győzelem vagy vereség következményei rövidebb vagy hosszabb időszakon át módosíthatják az általános gazdaság menetét. De itt még sokkal határozottabban mutatkozik meg, mint az osztályharcban, hogy a gazdaság a túlsúlyos mozzanat.

Nem foglalkozhatunk itt a különböző egyéb komplexusokban megfigyelhető reagálások különbözőségével. Ezekre a rövid utalásokra csak azért volt szükség, hogy az osztályrétegződés és — kevésbé kifejezetten — a háborús szféra különös helyzetét a gazdasággal szemben kimutassuk. Ilyen erősségű és minőségű kölcsönhatásokat más komplexusoknál nem találhatunk — annál kevésbé alakulhatnak ki ilyenek, minél szellemibbek az egyes szférák, minél távolabbi és bonyolultabb közvetítések kapcsolják őket a gazdasághoz. De teljesen helytelen volna, ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy a gazdaság világa egyszerűen meghatározza ezeket a komplexusokat, és nem eleven kölcsönhatás alakul ki köztük, hogy tehát megjelenésmódjuk, fejlődésük stb. egyszerűen levezethető, dedukálható stb. volna a gazdasági szférából. E reagálások szükségszerű különösségére mutat már minden egyes komplexusnak az az általunk megállapított sajátossága is, hogy csak a saját módjukon tudnak reagálni azokra az ösztönzésekre, amelyeket a társadalmi lét általános mozgása a gazdaságban kivált. Ebből az egyenlőtlen fejlődés önálló formái alakulhatnak ki, mint például az, hogy a kapitalizmus keletkezésének folyamán egyes államok átvették a római jogot, mások nem. De az egyenlőtlenség még sokkal mélyebbre nyúlhat. Gondoljunk például a felbomló feudalizmus imént jelzett németországi válságára. A reformáció által ösztönzött, parasztháborúban kicsendülő forradalmi osztályharc kudarcot vallott. A feudális széthullást nem váltotta fel modern állam, sem igazi abszolút monarchia. A nemzeti szétszakítottságot csak fokozta, hogy a kisebb-nagyobb feudális egységek lassanként az

abszolút monarchia miniatűr-karikatúráivá változtak át. A német nép történelmileg esedékes nemzetté válása így lassacskán megghiúsult. De a még forradalmi reformációs mozgalom első ideológiai terméke, Luther bibliafordítása és az ezzel kezdődő irodalom kialakította a közös nemzeti nyelvet, mégpedig jóval azelőtt, mielőtt a kapitalista fejlődés magát a nemzeti egységet kifejleszthette volna.

A történelem tele van ilyen tarka eseményekkel, amelyek kívül esnek a fejlődés törvényszerű fő vonalán. Ezeket csak az igazi materialista dialektika alapján lehet adekvát módon megérteni, amely úgy alakítja ki a valóság gondolati képmásait, még a legelvontabbakat is, hogy mindig tudatában maradjon a társadalmi lét valódi ontológiai jellegének. Ezért ez döntő tertium datur-t képvisel mind a racionalisztikus törvény-fetiszizálással, mind az empirizmus földhözragadtságával, sőt akár az irracionálizmus üres mélységével szemben is. Ebben a tertium datur-ban mindenekelőtt arról van szó, hogy egyaránt el kell utasítani valamely társadalmi törvényszerűség tagadását és fetiszizáló abszolutizálását is. Az éppígylét, egyenlőtlenségeivel és ellentmondásosságaival, minden olyan kísérlet kiinduló- és zárópontja is egyben, amely arra törekszik, hogy általában a létet, de különösképpen a társadalmi létet a maga mozgalmasságában ontológiailag megértse. A kiindulópont magától értetődőnek látszik; mindaz, amivel az ember érintkezésbe kerül, tehát a társadalmi lét is közvetlenül éppígylétként van adva a számára. Persze már a szubjektumnak és az objektumnak ennél az első közvetlen érintkezésénél is sok múlik azon, hogy a szubjektum miként viszonyul ehhez az éppígyléthez, hogy vajon konkrétan ontológiailag megoldandó problémát lát-e benne, hogy vajon az éppígylést pusztán jelenségnek (vagy akár pusztán látszatnak) tekinti-e, vagy pedig hajlamos arra, hogy megrekedjen a közvetlenségénél mint végső bölcsességnél.

Általánosságban szólva ez számunkra már nem új probléma, most ennek csupán további megfelelő konkretizálásáról van szó. Más összefüggésekben a törvényszerűséget, a szükségszerűséget úgy határoztuk meg, hogy ezek „ha . . . akkor” jellegű összefüggések. Ebben már benne van a valóság éppígylétének itt fontossá váló ontológiai elsőbbsége is. Csak azt kell belátnunk, hogy a társadalmi létben a történet törvényszerűsége a legkifejezettebben abban a komplexusban — a gazdaság világában — mutatkozik meg, amelynek ontológiai elsőbbségét újból és újból hangsúlyozzuk. Éppen ez az a pont, ahol az emberi élet önreprodukciója és a (szerves és szervetlen) természet felbonthatatlan kölcsönhatásba kerül egymással, s ahol az embernek ez a közvetítés lehetőséget ad arra, hogy a természet törvényszerűségeit ne csak ennek tárgyaként élje át, hanem meg is ismerje, s e megismerés révén saját élete elemévé, mozgatóerejévé tegye a természetet. Nem csoda tehát, hogy ez az emberiség élete szempontjából oly sorsszerű elem annál inkább bizonyul a törvényszerűségek rendszerének, minél inkább építi ki az emberi élet a saját mozgásformáit. És éppilyen könnyen érthető, hogy az ilyen törvényrendszerek kiépítése, ismeretelméleti vagy logicisztikai szempontból tekintve, önmagában zárt rendszerre kerekíthető, amelynek rációját ezek az összefüggő törvényszerűségek hordozzák. Ezáltal a tényállás ontológiailag visszájára fordul, s ez tipikus a világ gondolati meghódításának története szempontjából, és a történelemben újból és újból elő is fordul. Egészen általánosan így fejezhetjük ki ezt a fordított helyzetet: önmagában véve, pontos ontológiai értelemben valamely folyamat törvényszerűsége, szükségszerűsége és ennek gondolati függvényeképpen racionalitása annyit jelent, hogy amennyiben feltételei felbukkannak, előre kiszá-

míthatjuk szabályszerű lefolyását. Az ilyen folyamatok gondolati meghódítása arra kényszeríti az emberi gondolkodást, hogy dolgozza ki azokat az általános gondolati lehetőség-formákat, amelyek a tárgyi összefüggések megértésének és visszatükrözésének alkalmas eszközeivé válhatnak. Ezért nagyon is érthető, hogy e gondolati munka sajátossága határozta meg a racionalitás fogalmát: racionálisnak (a szükségszerűség értelmében) az a folyamat látszik, amely ilyen gondolati formák segítségével adekvát módon megragadható. Gondoljunk itt a természettudományok történetére; milyen sokáig tekintették „szükségszerűnek”, hogy az égitestek kör alakban — a legtökéletesebb, a legracionálisabb formában — mozognak, milyen sokáig hitték, hogy a geometria szolgáltatja a fizika törvényszerűségeihez a kulcsot stb. Ma már persze úgy látszik, rég legyőztük az ilyen tendenciákat. De ha meggondoljuk, milyen gyakori, hogy a matematikai formulák eltakarják, sőt egyenesen meg is akadályozzák a valódi jelenségek reális elemzését, akkor világosan látható, hogy az a hamis beállítást, amely a „racionális” formát a lét végső lényegének tekintí, és a jelenségeket a „ráció” alapján rendezi el, még mindig túlsúlyban van ahhoz a törekvéshez képest, amely ezeket a jelenségeket konkrét éppígylétükben ragadja meg.

Itt elsősorban a társadalmi léttel (és ezen belül most a gazdasággal) kell foglalkoznunk. Ezen a területen a fellelhető racionális, törvényszerű összefüggések egymás közti megszüntethetetlen különleműsége még pregnánsabban van jelen, mint a természetben. Hiszen a gazdaság ősjelensége, a munka — létszerűen nézve — a természet és a társadalom törvényszerűségei közti kölcsönös vonatkozások csomópontja. Minden munka feltételezi azoknak a természeti törvényeknek az ismeretét, amelyek a munka teleológiai tételezése által társadalmi-emberi célokra átalakítandó tárgyakon és folyamatokon uralkodnak. De azt is láttuk, hogy a társadalom és a természet munkában megvalósuló anyagcseréje rögtön specifikus társadalmi formákba fordítja át mindazt, ami e folyamat szempontjából tekintetbe jön; a törvényszerűség formáiba, amelyek — önmagukban véve — semmilyen kapcsolatban nem állnak a természeti törvényekkel, hanem velük szemben szükségképpen teljesen különleműek maradnak. Elég, ha a munkaidőre mint a munkatermelékenység mértékére gondolunk, és máris világosan látjuk ezt a különleműséget egy feloldhatatlan összefüggésben belül. Eközben természetesen folyton új, mind kuszább kölcsönhatások alakulnak ki; a munka termelőerőinek kibontakozása folyton-folyvást új természeti törvényszerűségek felfedezésére, a már ismertek újbóli alkalmazására stb. vezet. De ez nem szünteti meg az összetevők különleműségét, ami a fejlett munkában a technikai és a gazdasági tényezők dualitásaként nyilvánul meg; ezek azonban csak állandóan együttműködve, egymást kölcsönösen befolyásolva alkotják mind a munkafolyamatnak, mind pedig a munkatermének a valóságos, létszerű egységét. Tehát a munkafolyamatokat egyaránt meghatározzák a természet és a gazdaság törvényei, de a munkafolyamatot (és a munkaterméket) nem érthetjük meg pusztán ebből az összegezésből, az összetevők egyműsítéséből, hanem csak mint azt az éppígylétet, amely a különös kölcsönhatásokban, éppen ezekben a különös viszonylatokban, arányosságokban stb. alakul ki. Ontológialag ez az éppígylét az elsődleges, a hatékony törvények csak az ilyen különös szintézis hordozóiként válnak konkrétan hatékonyakká, társadalmilag létezőkké.

Ami érvényes a munka egyszerű tényére, az még inkább igaz társadalmi kibontakozásának szempontjából. Ez mindkét összetevő állandó erősödésében mutatkozik meg; állandóan növekszik azoknak a természeti törvényeknek

a száma, amelyeket mozgósítani lehet és kell a gazdasági termelés számára, egyúttal azonban a munkafolyamat társadalmi erők és törvényszerűségek extenzíven és intenzíven állandóan növekvő összefüggésébe ágyazódik be. Minél kifejezettebb e két összetevőnek ez a növekedése, s minél bonyolultabb ezért valamely társadalmi képződmény vagy folyamat milyensége, annál inkább kidomborodik valamely éppíglét ontológiai elsőbbsége minden egyes olyan törvényszerűséghez képest, amely létezéséhez hozzájárul. Lehetséges például — erről beszéltünk már és később még részletesebben fogunk beszélni — hogy különböző összefüggésekben — elszigetelten nézve — fölöttébb hasonló folyamatok, viszonylatok stb. éppenséggel ellentétes következményekre vezetnek, hogy tehát szükségszerű, törvényszerű lefolyásuk kevésbé függ saját szükségszerű tulajdonságaiktól, mint attól a funkciótól, amelyet a mindenkori éppíglévő komplexusban tölthetnek be és kell betölteniük. Marx leírja, hogy Rómában is kisajátították a parasztokat, és ez a folyamat magában véve nagyon hasonlított a későbbi eredeti tőkefelhalmozáshoz. De a kisajátítás Rómában a rabszolga gazdaságot serkentette, új városi lumpenproletariátust hozott létre. Marx így foglalja össze erről szóló tanítását: „Ezek tehát szembeötlően analóg események, amelyek azonban különböző történelmi miliőben játszódnak le és ezért egészen különböző eredményekre vezetnek.” És arra használja fel ezt a példát, hogy óvjon „egy általános történelemfilozófiai elmélet egyetemes kulcsától”, „történelemfölöttiségétől”.⁵⁴

Minden további magyarázat nélkül nyilvánvaló, hogy ez az ontológiai jelleg nemcsak a szűkebb értelemben vett gazdasági szférára érvényes, hanem az összes olyan komplexusra, amelyből a társadalom totalitása összetevődik; minél közvetettebben viszonyul az ilyen komplexus a tulajdonképpeni gazdasághoz, annál egyértelműbben világlik ki az éppíglétnek ez az elsőbbsége, ami természetsszerűleg a módszertan középpontjába állítja a kétirányú ontológiai tévút lehetőségét és az általunk képviselt harmadik út szükségszerűségét is. Gondoljunk például a nemzet általános fogalmára. Nagyon könnyű ezt az osztályharcok egyszerű kísérőjelenségének felfogni; de a túl egyenesvonalú alárendelés kioltaná a nemzet összes létszerűen döntő vonásait, és ne feledjük el itt, hogy a konkrét, éppíglévő jelenségmódjaiból kialakított általános fogalom szükségképpen a semmit meg nem magyarázó elvont általánosság zsákutcájába vezet. Világos, hogy a nemzetnek a különböző korszakokban fölöttébb különböző, mindenkori éppíglétéből, azoknak a törvényeknek a mindenkori kölcsönhatásából kell kiindulni, amelyeknek szintézise a mindenkori nemzet, és innen azokhoz a társadalmi-történelmi változásokhoz kell tovább haladni, amelyeknek a társadalmi totalitás változása folyamán e fogalom alá van vetve — ahol is természetsszerűleg a gazdasági struktúra változása a túlsúlyos mozzanat —, mert csak így juthatunk el a valóság megfelelő megismeréséhez.

Ebből egyúttal az is érthetővé válik, hogy ez a társadalmi komplexusok éppíglétére irányuló ontológiai szándék elválaszthatatlanul kapcsolódik a szubsztancialitásnak mint az állandó változásban változó lényeg önmegőrzésének általunk már tárgyalt dinamikus-történelmi ontológiai felfogásához. Ha helyesen akarjuk megérteni ezt a szubsztancia-fogalmat, akkor hozzá kell gondolnunk a társadalmi lét ontológiailag elsődleges történelmi jellegét. A szubsztancia régebbi, hamis és szűk koncepciója a legszorosabban összefügg egy általános

⁵⁴ Marx az „Otyecsesztvennije Zapiszki” szerkesztőségéhez 1877 végén. Ausgewählte Briefe. id. kiadás, p. 292. — [Válogatott levelek, id. kiadás, 372. o.]

történelmietlen világfelfogással. Ezen még a mégoly fontosnak tartott egyes jelenségek történetiségének elvont elismerése sem változtathat semmit, ahogy ez a keresztény teológiában a történelmiség és az időtlenség dualitásaként mutatkozik meg, és ebben a formájában még hosszú ideig hat tovább. A történelmiség ontológiai felfogásának mindent át kell hatnia ahhoz, hogy valódi és termékeny következményei lehessenek. Amikor Engels utolsó éveiben kitartóan (de hasztalanul) arra törekedett, hogy a gazdasági szféra elsőbbségének mint a marxizmus alapjának mechanikus-vulgáris, hamisan ismeretelméleti felfogását a dialektikának megfelelően helyesbítse, és főként megakadályozza, hogy minden társadalmi jelenséget „logikai szükségszerűséggel vezessenek le” a gazdaságból, ezt írta például: „A porosz államot is történelmi, végső soron gazdasági okok hozták létre és fejlesztették tovább. De pedantéria nélkül aligha állítható, hogy Észak-Németország számos kisállama közül a gazdasági szükségszerűség, más mozzanatok közreműködése nélkül, éppen Brandenburgot . . . jelölte ki arra, hogy olyan nagyhatalommá váljon, amely megtestesíti az észak és a dél közti gazdasági, nyelvi és a reformáció óta vallási különbözőséget is.”⁵⁵

(Fordította Eörsi István)

⁵⁵ Engels an Bloch, 21. September, 1890. Ebd., p. 375. — [Engels J. Blochhoz, 1890. szeptember 21—22-én. Válogatott levelek, id. kiadás, 492—93. o.]